

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 2790-0738 (Print)

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

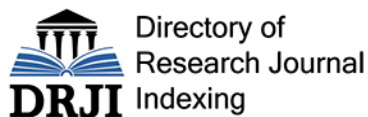
2021, №4 / 270

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE
SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 2790-0738 (Print)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B236

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası, təbliği və tədqiqi problemlərini araşdırır, tədris prosesində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə elmi-metodik köməklik göstərir. Jurnal ildə dörd dəfə nəşr olunmaqla, Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində orijinal məqalələrin dərcini həyata keçirir. Jurnal dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, metodika: təcrübə və nəzəriyyə, ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatın tədrisi, eləcə də qədim, orta və yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi, poeziya və mətnşünaslıq, ədəbi tənqid və dilçilik məsələlərini əhatə edən bölmələrdən ibarətdir. «Nəşrlər» bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanıtılır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2021

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 2790-0738 (Print)

Approved by the Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B236

Teaching of Azerbaijani language and literature journal publishes articles consisting of research and practice materials that investigate the problems of teaching, promoting and researching the Azerbaijani language and literature, providing scientific and methodical support to teachers of these disciplines. The journal publishes original articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. The journal consists of sections covering the topics of linguistics and literary criticism, methodology: pedagogy on practice and theory of Azerbaijani language and literature in comprehensive, secondary, vocational schools and universities, as well as research of ancient, medieval and modern Azerbaijan literature, poetry and linguistics, literary criticism. In the section «Book Review» are presented new books published in the scientific and pedagogical field.

© Teaching of Azerbaijani language and literature, 2021

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSİYA ŞURASI

Möhsün Nağısoylu, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Bədirxan Əhmədov, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Vaqif Qurbanov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mahirə Nağıyeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elnur Nəsimov, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

İrfan Erdoğan, Atılım Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Rüfət Əzizov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Təyyar Salamovlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Pirali Əliyev, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ənvər Abbasov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Bilal Həsənli, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ

Vaqif Alkərəmov, Məsul katib

Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Fəxrəddin Yusifov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bibixanım İbadova, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Adil Balıyev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Dövlət Universiteti

İsmayıl Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Nuray Əliyeva, AMEA Naxçıvan bölməsi

REDAKSİYA

Gülнар Əliyeva, Könül Yadigarova, Zibeydə Səfərli, Nərmin Əliyeva, Nazlı Səmədzadə, Xatirə Məmmədova, Cəvahir Quluzadə, Fəridə Əhmədova.

ÜNVAN

AZ 1118, Bakı şəhəri, Nəsimi küçəsi 37

Telefon: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

FOUNDER

THE MINISTRY OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Mohsun Nagisoylu, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences

Badirkhan Ahmadov, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Vagif Gurbanov, Azerbaijan State Pedagogical University

Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Mahira Nagiyeva, Azerbaijan State Pedagogical University

Elnur Nasibov, Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan

Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Ozcan Bayrak, Firat University, Republic of Turkey

Irfan Erdogan, Atilim University, Republic of Turkey

Rufat Azizov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Tayyar Salamoglu, Azerbaijan State Pedagogical University

Pirali Aliyev, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University

Anvar Abbasov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University

EDITORIAL BOARD

Vagif Alkaramov, Executive Secretary

Sevinj Rasulova, Baku City Education Department

Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University

Fakhraddin Yusifov, Azerbaijan State Pedagogical University

Bibikhanim Ibadova, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Adil Baliyev, Azerbaijan State Pedagogical University

Sadagat Hasanova, Nakhchivan State University

Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Nuray Aliyeva, Nakhchivan branch of ANAS

EDITORIAL TEAM

Gulnar Aliyeva, Konul Yadigarova, Zibeyda Safarli, Narmin Aliyeva, Nazli Samedzade, Khatire Mammadova, Javahir Guluzade, Farida Ahmadova.

ADDRESS

AZ 1118, Baku, str. Nasimi 37

Phone: (012) 520 18 65

E-mail: tall@edu.gov.az

İÇİNDƏKİLƏR / № 4, 2021

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

- 10 – 24
Ədalət Abbasov, Həmzə Əliyev
Müasir Azərbaycan ədəbi dili: uğurlar, problemlər
- 25 – 34
Sədaqət Həsənova
Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz
- 35 – 44
Nərmin Qocayeva
Müstəqillik dövrünün bədii nəsr nümunələrində işlənən təxəllüslərin
üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri

AZƏRBAYCAN DİLİ: QRAMMATİKA

- 45 – 54
Elşad Abışov
Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin tipləri

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKMƏN ƏDƏBİYYATI

- 55 – 65
Sevinc Əliyeva
Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığında folklorun yeri və rolu

- 66 – 73
Aynur Səfərli
Molla Murad Xarəzmi və onun “Dilavər və Güləsrar” dastanının təhlili
- 74 – 82
Qənirə Əsgərova
Nizami Gəncəvinin əsərlərində türkçülüklə bağlı ifadələr

M E T O D İ K A

- 83 – 92
Kamilə Quliyeva
Ədəbiyyat dərslərində estetik tərbiyə və vətəndaşlıq keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi

D İ A L E K T O L O G İ Y A

- 93 – 100
Nuray Əliyeva
Dialekt leksikasında alınma sözlər (Naxçıvan dialekt və şivələrinin materialları əsasında)

N Ə Ş R L Ə R

- 101 – 110
Nabatəli Qulamoğlu
Fonetika. Yeni tədqiqatlar

CONTENTS / № 4, 2021

L I N G U I S T I C I S S U E S

- 10 – 24
Adalat Abbasov, Hamza Aliyev
Modern Azerbaijani literary language: successes, problems
- 25 – 34
Sadagat Hasanova
Ashug Alasgar and our literary language
- 35 – 44
Narmin Gojayeva
Style-linguistic characteristics of the pseudonyms used in fiction in the years of independence

A Z E R B A I J A N I L A N G U A G E : G R A M M A R

- 45 – 54
Elshad Abishov
Types of homonyms in the modern Azerbaijani language

A Z E R B A I J A N I A N D T U R K M E N L I T E R A T U R E

- 55 – 65
Sevinj Aliyeva
The place and role of folklore in the works of Mirvarid Dilbazi

- 66 – 73
Aynur Safarli
Analysis of Molla Murad Kharazmi and his epos "Dilaver and Gulesrar"
- 74 – 82
Ganira Asgarova
Expressions related to turkism in Nizami Ganjavi's works

METHODS

- 83 – 92
Kamila Guliyeva
Aesthetic education and development of civic quality in literature classes

DIALECTOLOGY

- 93 – 100
Nuray Aliyeva
Borrowed words in dialect vocabulary (On the basis of materials of Nakhchivan dialect and accents)

PUBLICATIONS

- 101 – 110
Nabatali Gulamoghlu
Phonetics. New research

DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Müasir Azərbaycan ədəbi dili: uğurlar, problemlər

Ədalət Abbasov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

Həmzə Əliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti.

Azərbaycan. E-mail: hemze.eliyev1965@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

XÜLASƏ

Hər bir tarixi və ictimai-siyasi şərait Azərbaycan dilinin leksik-terminoloji sisteminə, onun orfoqrafiyasına bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonrakı dövrün islahat və inqilab səciyyəli dəyişiklikləri ana dili problemlərindən də yan keçmədi. Bu gün dilimizin inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri dövlətin diqqət mərkəzindədir. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinə nəzər saldıqda bu taleyin “qısaömürlü” olduğunu görmək mümkündür. Bu mülahizənin yürüdülməsi ilə, şübhəsiz, 1995-ci ilə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Son 27-28 il ərzində ədəbi dilimizin funksional üslubu öz imkanlarını daha da genişləndirmiş və rəsmi statusunu sabitləşdirmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

dil mühiti, qeyri-rəsmi danışiq üslubu, dil siyasəti, dil normaları, fonetik norma, orfoqrafik variant, dil potensialı, mətbuat dili

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 11.10.2021

qəbul edilib: 19.10.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Modern Azerbaijani literary language: successes, problems

Adalat Abbasov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: abbasov-edalat@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-9704-1874>

Hamza Aliyev

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Azerbaijan State Pedagogical University. Azerbaijan. E-mail: hemze.aliyev1965@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2344-8388>

ABSTRACT

Each historical and socio-political conditions affect the lexical-terminological system of the Azerbaijani language, to one degree or another influenced his spelling. The period after Azerbaijan regained its independence in 1991 reform and revolutionary changes did not go beyond the problems of the mother tongue. Today, the development, application and teaching of our language are in the focus of the state. Looking at the history of the development of the Azerbaijani language as the state language it is possible to see that this fate is "short-lived". With this in mind, no doubt, the period up to 1995 is envisaged. Over the past 27-28 years, the official functional style of our literary language has further expanded its capabilities and has already stabilized its official status.

KEYWORDS

language environment, informal speech style, language policy, language norms, phonetic norm, orthographic variant, language potential, the language of the press

ARTICLE HISTORY

Received: 11.10.2021

Accepted: 19.10.2021

Giriş / Introduction

“Ana dili! Nə qədər rəfiq, nə qədər ali bir kəlmə, nə qədər möhtərəm, müqəddəs, nə qədər əzmlı bir qüvvə! Ana dili! Bir dil ki, mehriban bir vücud öz məhəbbətini, şəfqətini sənə o dildə bəyan edibdir, bir dil ki, sən hələ beşikdə ikən bir lay-lay şəkildə öz ahını və lətafətini sənə eşitdirib, ürəyinin ən dərin guşəsində nəşr bağlayıbdır. Cism və ruhunun möhtac olduğu məvadi (qidanı) o dildə tələb edibsən. Bir dil ki, ibtida o dildə yaxşı-yamanı bilibsən, səni yaradanı tanıyıbsan. Haman dil ki, diyari-qürbətdə biganələr üçün düşəndə, ona həsrət qalırsan...” [N.Nərimanov].

Aforistik məzmunu ilə seçilən bu mətn nə qədər təsirli olsa da, ana dilinin dəyərini ifadə etmək üçün kifayət deyil. Çünki ana dili onun daşıyıcısı olan xalq, millət üçün ən qiymətli sərvətdir. Ana dili insanın milli varlığının vəsiqəsi, onun milli mənsubiyyətinin simvoludur.

Azərbaycan dili dünyada yaşayan 50 milyondan artıq azərbaycanlının ümumi ünsiyyət vasitəsidir. Bu dil qədim dövrlərdən etibarən, yurdumuzun sakinləri olan azsaylı xalqların da ümumi ünsiyyətinə xidmət etmişdir. Vətənin bütövlüyü, azadlığı uğrunda mübarizə önəmli olduğu qədər, dilin saflığını qorumaq, onun inkişafına mane olan əngəlləri aradan qaldırmaq da ən vacib məsələlərdən hesab edilir. Bu məqsədlə aparılan mübarizələrdə şəhidlik məqamına yüksələnər də olmuşdur. Yarım əsr bundan əvvəl Banqladeşdə ana dillərinin dövlət dili elan edilməsi uğrunda mübarizəyə qalxan doqquz gəncin intihar etmə hadisəsini insanlar hələ də unutmamışlar. Ana dili uğrunda özlərini ölümün ağuşuna atan benqalların fədakarlığı yarım əsrdən çoxdur ki, bütün dünyada danışılmaqdadır. Bu səbəbdən də, ana dili barədə fikirləşəndə, doğma dili uğrunda şəhid olmuş həmin gənclərin qəhrəmanlığı xatırlanır. Bəli, 21 fevralın “Beynəlxalq Ana Dili Günü” kimi qeyd edilməsi dünya üçün tarixi bir önəm daşımaqdadır.

Azərbaycan dili dünyanın qədim dillərindən biridir. Keçmiş zamanlardan bu günə qədər bu dildə zəngin ədəbi abidələr yaradılmışdır. Yazılı ədəbiyyatımızın ilk nümunəsi sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”, eləcə də çoxsaylı yazılı və şifahi ədəbiyyat nümunələri Azərbaycan dilində ərsəyə gəlmişdir. Tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində imperialist-işğalçılıq siyasəti nəticəsində xalqımızın doğma dilində yaradılmış abidələri məhv edilməsə idi, indi bu dildə daha çox yazılı abidələr mövcud olardı.

“Hər bir dilin tarixi həmin dildə danışan xalqın tarixi ilə sıx bağlı olur. Azərbaycan dilinin tarixi də xalqımızın tarixi ilə əlaqədar olaraq onun kimi çox qədimdir” [3, s.13]. Təbiidir ki, dilimizin bugünkü inkişaf səviyyəsinə yüksəlməsi heç də asan olmayıb. Xalqımızın tarixi kimi, dilimiz də bir sıra yadelli dillərin

təsirinə məruz qalmışdır. VII əsrdən başlayaraq, Azərbaycana ərəblər, sonralar isə monqollar, farslar, ruslar və digər işğalçılar hücum etmişlər. Adlarını çəkdiyimiz yadellilərin bir niyyəti də xalqımızı və onun dilini gücsüz, qüdrətsiz vəziyyətə salmaq, bəlkə də tarixin səhifəsindən birdəfəlik silmək idi. Dilimizin inkişaf prosesini izlədikcə, yad dillərin zaman-zaman dilimizə nüfuz etdiyini müşahidə edirik. Lakin qürurla deyə bilərik ki, doğma türkcəmiz bu “tarixi müdaxilələrə” – assimilyasiyaya qarşı davamlı olmuş və özünəməxsusluğunu qoruyub saxlaya bilmişdir.

“Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu olduqca möhkəmdir. Onun morfoloji quruluşunun əsasında möhkəm qanunlar dayanır: bütün isimlər eyni qayda ilə hallanır, hallanmayan isim yoxdur, bütün feillər eyni cür təsrif olunur, təsrif qaydasına tabe olmayan feil yoxdur. Dilin sintaktik quruluşu da zəngindir. Azərbaycan dili türk dili kimi xoş səslənən ahəngdar bir dildir. Onu dinləyən adam dilin ahəngdar, musiqili bir dil olduğunu o saat hiss edir” [3, s.7].

Qeyd olunduğu kimi, bu dildə digər türk dillərindən fərqli bir zənginlik, rəvanlıq duyulur. Spesifik estetik kaloriti, qrammatik quruluşunun və semantik struktrunun çoxcəhətliliyi ilə də seçilən Azərbaycan dili əcdadlarımızdan bizə qalan ən qiymətli mirasdır. Necə ki, görkəmli dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətai üzünü gənclərə tutaraq demişdir: “Biz etdiyimiz səhvləri siz etməyin! Qardaş qanı tökməyin. Dilimizin bir kəlməsini başqa dillərə, torpağımızın bir parçasını belə düşmən əlinə verməyin. Onları qoruyun və gələcək nəsillərə əmanət edin”.

“Tariximizin bir çox dövr və mərhələləri kimi, iştirakçısı və şahidi olduğumuz XX yüzilliyin 90-cı və sonrakı illəri dövründə Azərbaycan dilinin vəziyyəti, bu dilin müxtəlif sahələrində gedən proseslərin araşdırılıb öyrənilməsi də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dil tariximizin araşdırılması ilə yanaşı, onun adının işlənmə tarixinin tədqiqi də, məhz həmin dövr tədqiqatlarının nəticəsində müəyyənləşdirilmişdir” [7, s.202].

Dil tariximizin araşdırılması ilə onun adının işlənilməsinin tədqiqi tarixinin eyni araşdırma obyektini olduğunu nəzərə alaraq, bəzi vacib məqamların xatırlanmasını məqsədəuyğun hesab edirik.

Azərbaycan dili tarixən heç də həmişə bu adı daşımamışdır. Qədim dövrlərdən başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinə qədər o, “türk dili” adı ilə tanınmışdır. XIX əsrdən Azərbaycan dilinə aid əsərlərdə, rəsmi dövlət sənədlərində və ayrı-ayrı şəxslərin məktub və xatirələrində Azərbaycan dili müxtəlif adlarla adlandırılmışdır: “türk dili”, “türk-tatar dili”, “türk-Azərbaycan dili”, “tatar dili”, “tatar-Azərbaycan dili”, “Qafqaz-tatar ləhcəsi” və s.

Maraqlıdır ki, XIX əsrdən başlayaraq, bəzi ziyalılar millətimiz və dilimizin adlandırılmasını rusların rəyi ilə hesablaşmaq zəminində olduğumuzu vacib saymışlar. M.Şahtaxtlı yazır: “Bizim dilimizdən söhbət gedəndə, biz onu ya türk dili, ya da türkcə adlandırırıq... biz türk adlana bilərdik, lakin bu sözün ictimaiyyət tərəfindən qəbul edilməsi üçün lazımdır ki, ruslar da bizi belə çağırınsın” [11, s.238-239]. Bu zaman sual yaranır: Cənubi Azərbaycanda yaşayan milyonlarla soydaşlarımızın özlərini türk, dillərini türk dili adlandırmasına göz yumaq? Yoxsa rusların xatirinə onlara da məsləhət görək ki, milliyətinizin və dilinizin adını dəyişin?

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə böyük demokrat, ədib, milli ruhlu yazıçı, publisist və kiçik hekayələrin böyük ustadı kimi daxil olan C.Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş məqaləsi sayılan məşhur “Azərbaycan” məqaləsində yazırdı: “Bəzi vaxt otururam və papağımı qabağıma qoyub fikrə gedirəm, xəyalata cumuram. Özümdən soruşuram ki:

- Mənim anam kimdir? Öz-özümə də cavab verirəm ki:
- Mənim anam, rəhmətlik Zöhrabanu bacı idi.
- Dilim nə dilidir?
- Türk dilidir..”.

Və yaxud yenə “Molla Nəsrəddin” jurnalının şah məqalələrindən biri hesab edilən “Sizi deyib gəlmişəm...” məqaləsinə diqqət edək: “...Sözümü tamam etdim. Ancaq bircə üzrüm var: məni gərək bağışlayasınız, ey mənim türk qardaşlarım ki, mən sizinlə türkün açıq ana dilində danışırım. Hərçənd türkcə danışmaq şəxsin savadsızlığına və alimin elminin azlığına dəlalət edir. Salınız yadınıza o günləri ki, ananız sizi beşikdə yırğalaya-yırğalaya sizə türk dilində lay-lay deyirdi...”. Verilən məqalədə “Azərbaycan dili” ifadəsi müşahidə edilmir. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dili Azərbaycanda xalqlararası ünsiyyət vasitəsidir. Belə ümumi kommunikativ funksiya daşması xüsusiyyəti onun tarixi təcrübəsindən irəli gəlir. Azərbaycan dili bir zamanlar (XIX əsrin ortalarına qədər) xalqlararası dil rolunu da oynamışdır. Dağıstan xalqları bu dildən uzun müddət ümumi ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmişlər.

“XIX əsrdə Avropada geniş yayılmış fransız dilini Azərbaycan dili ilə müqayisə etsək, bizim dilimizin də Avrasiyanın hər yerində yüksək qiymətləndirildiyini görürük. Rusiyalı şair, dramaturq M.Lermontov Azərbaycan dilinin Şərqdəki mövqeyini fransız dilinin Avropadakı nüfuzuna bərabər tutur: “Tatarca (azərbaycanca)” öyrənməyə başlamışam, bu dil burada və ümumiyyətlə, Asiyada fransız dili Avropada vacib olan qədər lazımlıdır. Təəssüf ki, indi öyrənilməyə başa çatdıra bilməyəcəm, sonra lazım ola bilərdi” [3, s.8].

Azərbaycan dili türk mənşəli ümumxalq danışiq dilindən şifahi ədəbi dilə çevrilənədək və ədəbi dilin yazılı qolu təşəkkül tapana qədər yüzillər boyunca mürəkkəb tarixi inkişaf yolu keçmişdir. Ana dilimiz məhz bu illərdən etibarən, daha çox dövlət dili səviyyəsinə yüksələrək, inkişaf etmiş dünya dilləri ilə bir sıraya daxil ola bildi.

Dil, ümummilli dəyərlərin əsas faktorlarından hesab edilir. Belə ki, Azərbaycan xalqının milli-mədəni irsinin əsasını da Azərbaycan dili təşkil edir. Bu gün dünyada gedən qloballaşma prosesi yalnız Azərbaycanın iqtisadi sahələrində deyil, həm də mədəni sahələrində ciddi dönüş yaratmaqdadır.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra milli şüurun inkişafı, demokratik cəmiyyət uğrunda mübarizə və vətəndaş cəmiyyətinin yaranması paralel olaraq ana dilimizin tətbiq sahələrini genişləndirməyi də tələb etdi. Milli şüurun yetkinləşməsi birbaşa Azərbaycan dilinin funksionallığını artırırdı. Əvvəlki illərlə müqayisədə müstəqillik dövrünün üstün cəhətlərindən biri də Azərbaycan dilinin fəaliyyətinə dövlətin birbaşa nəzarət etməsi oldu.

Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamında deyilir: “Azərbaycan dili xalqımızın mənəvi sərvəti, dünya azərbaycanlılarının həmrəyliklərinin sarsılmaz təməli, dövlətimizin müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən biridir. Ölkəmiz zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz, hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur”.

Son 28 ildə bu dil daha da inkişaf etmiş, onun lüğət tərkibi zənginləşmiş, qrammatik quruluşu xeyli cilalanmış, əsas üslubları daha da təkmilləşmişdir. Hazırda Azərbaycan dili ölkəmizdə elm və texnikanı, ədəbiyyat və mətbuatı, iqtisadiyyat və mədəniyyəti, bir sözlə, həyatımızın bütün sahələrini əhatə edən dövlət dili olaraq istifadə olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında da [1995, 12 noyabr] Azərbaycan dilinin dövlət dili olması və onun başqa nüfuzlu dillərlə eyni hüquqa malik olması təsbit edilmişdir. Əsas qanunun 21-ci maddəsində deyilir: “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir”. Həmin maddədə yazılır: “Azərbaycan Respublikası əhalinin danışdığı başqa dillərin sərbəst işlədilməsini və inkişafını təmin edir”.

Hər bir dövlət dilinin dövlətçilik əlamətlərindən (atributlarından) biri dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətini cəmiyyətə çatdırmaq, praktik (təcrübi) təşkilini təmin etməkdir. Dövlət qanunlarının, rəsmi göstəriş və sərəncamların, müxtəlif iş sahələrinə aid rəsmi sənədlərin vahid dildə olması mühüm şərtlərdəndir. Dil vahidliyi prinsipi ünsiyyətin asanlaşmasına xidmət edir. Belə ki, idarədən, müəssisədən, ixtisasından asılı olmayaraq, istər şifahi, istərsə də yazılı şəkildə olan bütün rəsmi əməli nümunələr dövlət dilində aparılmalıdır. Dilin vahidliyi hesabına anlaşma maksimum təmin edilir, idarəçilik sistematik xarakter alır.

Lakin dilin daşıyıcıları olan insanlar (xalq, millət) özləri bu işdə dövlətə yardımçı olmalıdırlar. Hər kəs öz kommunikativ fəaliyyətində bu mövzuya olduqca həssas yanaşmalı, ana dilinin saflığını qorumaq və inkişafına xidmət göstərməlidir. Elə bu məqamda ulu öndər Heydər Əliyevin ana dilimizin qorunması haqqında söylədiyi aforizmlərdən birini xatırlamaq yerinə düşər: “İnkişaf etmiş, zəngin dil mədəniyyətinə malik xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Ona görə də xalqımıza ulu babalardan miras qalmış bu ən qiymətli sərvəti hər bir Azərbaycan övladı göz bəbəyi kimi qorumaq, daim qayğı ilə əhatə etməlidir” [9, s.38].

Dəyişmə, yenilənmə, daxili inkişaf qanunauyğunluqları əsasında zənginləşmə müstəqillik illərinin Azərbaycan dili üçün səciyyəvidir. Dildə baş verən dəyişikliklər dedikdə, göz önünə hər şeydən əvvəl terminologiya gəlir. Terminoloji vahidlər meydana çıxan yeni əşya, anlayış və hadisələrin adları kimi reallaşır. Həmin adlar qısa müddət ərzində lüğət tərkibində özünə yer tapır. Azərbaycan dilinin inkişafında aparıcı ekstralingvistik faktor, sözsüz ki, müstəqilliyimizlə cəmiyyət arasında baş verən quruluş dəyişkənliyidir. Azərbaycan xalqının müstəqilliyi və suverenliyi ilə bağlı baş verən ictimai-siyasi hadisələr dilimizin lüğət tərkibində olan dəyişiklikləri global bir hadisəyə çevirdi. Belə ki, hələ müstəqillik uğrunda mübarizə dövründə baş verən canlanma, hər bir sahədə olduğu kimi, ana dilimizin də tədricən öz milli keyfiyyətlərini qazanmasına təkan verdi. Bu proses elə sürətlə baş verdi ki, dilimizin lüğət tərkibi tədricən öz “rənginə” qayıtdı.

Müstəqilliyin ilk dövrlərində Azərbaycan dilinin statusu yüksəlir, sərhədləri genişləndirilirdi. Bunun üçün mərhələli işlər görülür, əvvəlki illərdə yol verilən nöqsanlar aradan qaldırılırdı. Bir sözlə, Azərbaycan dilinə qayğı ön plana çəkilir, amma onu da etiraf edək ki, dilimizin statusundan lazımi qaydada istifadə edilmirdi.

Ümumiyyətlə, dövlətin dil siyasəti bir sıra istiqamətlərdə aparılır. Bu istiqamətlərin bir neçəsi üzərində dayanmağı lazım bilirik:

- Hər şeydən əvvəl, dövlət dili kimi Azərbaycan dilinin funksiyasını şərtləndirən qanunlar qəbul edilir. Həmin qanunlarda dilin funksional tərəfləri əsas götürülür.

- Azərbaycan dilinin orfoqrafiya, orfoepiya normalarına yenidən baxılır, müvafiq işlər görülür. Bu sahədə yeni lüğətlər çap edilir. Eyni zamanda, orfoqrafiya və orfoepiya qaydaları müəyyənləşdirilir.

Hazırda Azərbaycan dilinin terminoloji sistemi mükəmməl formaya salınır, terminologiyada yeni inkişaf istiqamətləri və meyillər axtarılır, mövzu ilə əlaqəli xüsusi tədqiqatlar aparılır. Artıq ayrı-ayrı dilçilik tədqiqatlarında da müstəqillik illərinin ab-havası hiss edilir. Bu barədə prof. A.Axundov yazır: “Müstəqillik illərində terminalma mənbələri də dilin əvvəlki inkişaf dövründən xeyli dərəcədə fərqlənməyə başlamışdır ki, bu da bilavasitə cəmiyyətdə gedən proseslərlə birbaşa bağlı şəkildə üzə çıxır. Yəni əgər Sovetlər birliyində digər müttəfiq respublika xalqlarının dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də alınma terminlər, əksər hallarda terminin hansı dilə mənsub olmasından asılı olmayaraq rus dilindən alınırıdısa (bu, qaçılmaz iqtisadi-siyasi fakt idi), müstəqillik illərində artıq cəmiyyətin müasir inkişaf durumuna uyğun olaraq rus dilindən uzaqlaşma meyli güclənmiş və termin mübadiləsində üstünlük daha çox müxtəlif səpkili əlaqənin qurulduğu Avropa dillərinə verilmişdir [3, s. 88].

Müstəqillik dövrü və onun sonrakı inkişaf mərhələləri zamanında dilçiliyimizin terminoloji sahəsinin dinamik mənzərəsini canlandırmaq üçün başqa bir mənbəyə müraciət edək. Prof. S.Sadiqova “Terminologiya məsələləri” toplusunda Azərbaycan dili terminologiyasında baş verən dəyişiklikləri düzgün izləyərək, obyektiv nəticələr çıxarmış, eləcə də əməli təkliflər irəli sürmüşdür. Verilən təkliflər maraqlı doğurur: “Texniki elmlər üzrə terminologiya problemlərinin həllində bir sıra məsələlər əsas götürülməlidir. Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması, inkişafı ilə ayaqlaşmalı və geridə qalmamalıdır. Müəyyən dəyişiklikləri izləmək, terminologiyanın inkişafını düzgün istiqamətləndirmək zəruridir. Elmlərin inteqrasiyası, elmi biliklərin inkişafı, informasiyaların asanlıqla yayılması üçün dəqiq anlayışı ifadə edən və yeni terminlərin ekvivalentlərinin seçilməsində milli və beynəlxalq miqyasda işlədilən terminlərdən istifadə edilməlidir. Termini yaradarkən, onun hərfi mənası deyil, daşdığı məna nəzərə alınmalıdır”.

Elmi-texniki, ictimai-iqtisadi və mədəni həyatda baş verən yeniliklər dildə öz təsirini daha aydın formada əks etdirir. Bu təsir bütün elmi anlayışları ifadə etmək imkanına malik olan, daim yenilənən və zənginləşən terminologiyada daha qabarıq şəkildə müşahidə olunur. Dilimizin daxili imkanlarından istifadə etməklə yeni terminlərin yaradılması əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi müstəqillik illərində də termin yaradıcılığında əsas istiqamətlərdən biri olmuşdur. Uzun tarixi inkişaf yolu keçmiş terminoloji qatın zənginləşməsində dilimizin daxili imkanları əsasında – leksik, mor-

foloji, sintaktik üsulla yaranan terminlərin mühüm rolu olmuşdur. Elmi-texniki tərəqqi, Avropaya inteqrasiya, ictimai-siyasi yenilənmə bir çox anlayışların meydana gəlməsi ilə nəticələnir. Son dövrdə bir sıra elm sahələrinin sürətli inkişafı terminologiyanın da inkişafına təkan verir. Yeni elm sahələrinə məxsus terminlərin əsas hissəsi yarandığı ölkənin dilindən alınır. Sözsüz ki, elmi kəşflərin meydana gəldiyi coğrafi məkanın dili morfem və leksemlər termininin yaranmasında əsas rol oynayır.

Bəllidir ki, terminlər elmi üslubla bağlıdır. Elmi üslubu terminsiz təsvir etmək doğru olmaz. Lakin bəzən subyektiv səbəbdən terminlərin danışıq – məişət üslubuna geniş şəkildə nüfuz etməsi hallarına da rast gəlinir. Belə məqamlar, əsasən, konkret elm sahəsi mütəxəssislərinin tədris fəaliyyəti ilə bağlı yaranan vərdislərinin nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Belə halların nəticəsi olaraq, nitq mədəniyyətinin aydınlıq və anlaşıqlıq prinsipləri pozulur. Müsahibin (dinləyicinin) səviyyəsini, səriştəliliyini nəzərə almaq, dinləyici üçün anlaşıqlı olmaq nitq mədəniyyətinə verilən əsas tələblərdəndir. Terminoloji leksikadan istifadə etmək heç də həmişə düzgün nəticə vermir. Terminlərdən elmi üslubun tətbiqi zamanı istifadə etmək daha məqsədəuyğundur.

Görülən işlər sırasında toponimik vahidlərin tədqiqi və toplanılması da önəmli istiqamətlərdən hesab edilir. Bu cür leksik vahidlərin tarixi və müasir istiqamətdə öyrənilməsinin mərkəzləşdirilmiş şəkildə toplanılması və araşdırılması tədqiqatı stimullaşdıran amillərdən sayılır. Bu sahədə gedən proseslər, adların dəyişdirilmə səbəbləri dominant – aparıcı mövzulardan birinə çevrilir. Toponimik lüğətlərin nəşri əvvəlki illərlə müqayisədə genişlənilib. Toponimik vahidlərin dəyişikliyi nəzərə alınaraq, “yeni adlar” lüğətlərinin yaradılmasına tələbat artıb. Vaxtilə işğal altında qalmış ərazilərin adları haqqında kitablar yazılsa da, bu kitabların bəziləri mütəxəssislər tərəfindən hazırlanmadığı üçün onlarda ciddi nöqsanlara rast gəlmək mümkündür.

Bu illərdə küçə, reklam lövhələri, mağaza, restoran, kafe və digər iaşə obyektlərinin adlarının dilinə nəzarət sistemləşdirilir. Amma bununla belə, müəyyən səbəblərdən kafe, restoran və mağaza adlarının dili korlanır, yanaşmalarda fikir ayrılığı meydana gəlir. Mətbuatda bu aspektdə aparılan təbliğatlar, bu mövzuda vaxtaşırı edilən söhbətlər və təşkil edilən verilişlər də lazımı qədər səmərə vermir, qabaqcıl ziyalılarımızın, görkəmli dilçilərimizin çıxışları tamaşaçılara (dinləyicilərə) televiziya və radio vasitəsilə bəzən təhrif edilmiş şəkildə təqdim edilir.

Müşahidələr bunu göstərir ki, metro və şəhər küçələrində quraşdırılan reklam lövhələrində də tərcümə qüsurlarına yol verilir. Mağaza, restoran və kafelərin adları

tamamilə əcnəbiləşdirilir. Milli adlandırılmalara olduqca təsadüfi hallarda rast gəlmək olur.

Dövlət dili haqqında qanunda göstərilir:

Maddə 7. Dövlət dilinin xidmət sahələrində, reklam və elanlarda işlənməsi:

7.1. “Azərbaycan Respublikası ərazisində bütün xidmət sahələrində, reklam və elanlarda dövlət dili işlənir. Əcnəbilərə xidmət göstərilməsi ilə bağlı müvafiq xidmət sahələrində dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də tətbiq oluna bilər. Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarda, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də işləyə bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığının tutduğu sahədən çox olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir” [5, s.29].

Bəzən bu qanun da pozulur. Belə ki, hər hansı xarici şirkət istehsal edib satdığı məhsulu və fəaliyyətini reklam etmək məqsədilə qanunda nəzərdə tutulan qaydada deyil, birtərəfli olaraq davranır. Belə ki, nəinki mətnlər həcminə görə eyniyyət təşkil etmir, hətta dövlət dilini unudaraq, əcnəbi dillə kifayətlənirlər.

Azərbaycan dilində rəsmi yazışmaların, işgüzar üslubun fəaliyyəti üçün kifayət qədər zəmin yaradılmışdır. Bu məsələ dövlət dili haqqında qanunla müvafiq şəkildə tənzimlənmişdir:

4.1. Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarının dövlət qanunlarının keçirdiyi bütün rəsmi mərasim və tədbirlər Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində aparılır.

Təhsil dilinin fəaliyyət dairəsi və sahələri artıq qənaətbəxş formada müəyyənləşdirilmişdir. Yeni Azərbaycan dili dərsləkləri (həm ali, həm də ümumtəhsil məktəbləri üçün) nəşr edilir.

5.1. Azərbaycan Respublikasında təhsil dövlət dilində aparılır.

5.2. Azərbaycan Respublikasında başqa dillərdə təhsil müəssisələrinin fəaliyyəti qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada həyata keçirilir. Beləliklə, müəssisələrdə dövlət dilinin tədrisi məcburidir.

5.3. Azərbaycan Respublikasında ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrinə qəbul zamanı Azərbaycan dili fənnindən imtahan verilməlidir.

Qanunların rəsmiləşdirilməsi onun işləkliyini, tətbiqini həyata keçirməklə mümkün olduğu kimi, dilin rəsmi xarakter kəsb etməsi də onun cəmiyyətlə işlək olma xüsusiyyəti ilə, özünə sabit mövqe tutması ilə ölçülür. Dil də canlı bir orqanizmdir. Bütün canlı varlıqlar öz mövcudluğunu müəyyən bir vasitə ilə isbat etdiyi kimi, dil də həyata vəsiqə almasını cəmiyyət daxilində ictimai kommunikativ vəzifəsi ilə şərtləndirir. Həyata vəsiqə alan dil dünyaya göz açan uşağa bənzəyir. Uşaq doğum

haqqında şəhadətnaməni aldığı andan rəsmiləşdirilmiş hesab olunduğu kimi, dil də dövlət dili statusu aldığı vaxtdan rəsmiləşdirilmiş sayılır.

Bu baxımdan, tam cəsarətlə deyə bilərik ki, dilimizin inkişafı, tətbiqi və tədrisi məsələləri dövlətin diqqət mərkəzindədir. Belə bir həqiqəti də deməyi özümüzə borc bilirik ki, Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi işlənmə tarixinə xronoloji cəhətdən nəzər saldıqda, bu taleyin “qısaömürlü” olmasını görmək mümkündür. Bu mülahizənin yürüdülməsi ilə, şübhəsiz, 1995-ci ilə qədərki dövr nəzərdə tutulur. Son 27-28 il ərzində ədəbi dilimizin rəsmi funksional üslubu öz imkanlarını daha da genişləndirmiş və rəsmi statusunu sabitləşdirmişdir.

“Bəllidir ki, Azərbaycan dili uzun zaman şeir dili kimi inkişaf etmiş və fəaliyyət göstərmişdir. Bu aralar dilin rəsmi və hüquqi əlamətlərini bədii üslub öz üzərinə götürmüş və tətbiq etmişdir. Haqlı olaraq belə bir fikir mövcuddur ki, bədii üslub öz funksional imkanlarının genişliyinə görə, müəyyən dövrlər ədəbi dili təmsil etmişdir” [1, s.124].

Hər bir dilin tətbiqi, tədrisi və tədqiqinin əsasında onun dövlət dili elan edilməsi addımının atılması başlanğıc sayılır. Bu olmadıqda, tənəzzül və çatışmazlıqlar baş verir:

1. Başqa xalqlarda, etnik qruplarda çoxluğun dilinə etinasız münasibət yaranır;
2. Dövlətin siyasi, iqtisadi, mədəni fəaliyyətinin geniş kütlələrə çatdırılması və bu fəaliyyətin qavranılması zəifləyir;
3. Ana dilinin müxtəlif üslubları, xüsusən elmi, rəsmi-işgüzar və publisistik üslubları ya ümumiyyətlə inkişafdan geri qalır, yaxud da zəifləyir.

Dil öz nüfuzunu və potensialını danışıqda və yazıda təzahür etdirir. Bu, dilin ümumi (ictimai) prinsipi hesab edilir. Yəni hamı dilin qayda-qanunlarına tam, eyni dərəcədə riayət etməlidir. Düzgün yazıb-oxumaq bütövlükdə cəmiyyətdən tələb edilir [10, s.77]. Odur ki, orfoepik və orfoqrafik qaydalara dilin konstitusiyaya hüquqları çərçivəsində yanaşılmalıdır.

Xalqımızın tarixi ilə bərabər inkişaf edib bu günümüzdə gəlib çatan ana dilimiz çiçəklənmə dövrünü yaşasa da, bu sahə ilə əlaqədar həllini gözləyən məsələlər də mövcuddur. Çünki ana dilimiz uzun illər xalqımız kimi yadellilərin təsirinə məruz qalmış və bu səbəbdən də gəlmə dillərin hegemonluğu dövründə sanki “susqunluq” və “durğunluq” mərhələsini yaşamışdır.

Dil siyasətinin ana xəttini təşkil edən məsələlərdən biri də mətbuatda ana dili problemlərinin işıqlandırılmasıdır. Azərbaycan dilinin keşiyində, ilk növbədə kütləvi informasiya vasitələri dayanır. Ana dilinin təmizliyi, saflığı uğrunda mübarizə aparın

mətbuat orqanları onun yazı və tələffüz mədəniyyətini inkişaf etdirir, amma bəzən də ciddi nöqsanlara yol verirlər.

“Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” qanunun 6-cı maddəsinin 2-ci bəndində deyilir ki, dövlət dilində yayımlanan televiziya və radio kanallarının aparıcıları dövlət dilini mükəmməl bilməli və onların səlis danışmaq qabiliyyəti olmalıdır. Televiziya və radio kanallarında dublyaj olunan film və verilişlər dövlətin və ədəbi dilin müəyyən etdiyi dil normalarına uyğunlaşdırılmalıdır. Şübhəsiz, qanunun bu tələbləri həmin informasiya vasitələrində müəyyən qədər gözlənilir. Amma bu, hələ də istənilən səviyyədə deyildir. Xüsusilə də televiziya kanallarının efirində nümayiş etdirilən elə verilişlər var ki, burada nəinki Azərbaycan ədəbi dilinin, heç danışmaq dilinin normalarına da düzgün əməl edilmir.

Mətbuat dilinin ədəbi dilin təsnifi dairəsinə aid olduğu hamıya məlumdur. Təəssüf ki, bu, çox vaxt unudulur. Belə ki, ədəbi dildə işlənməsi yasaq edilən leksik vahid və ifadələrdən də istifadəyə yer verilir. Televiziya və radio kanallarında yayımlanan verilişlərdə iştirakçılar danışmaq zamanı dialekt və şivələrdən geniş istifadə edirlər. Təəccüblüsü budur ki, aparıcılar bu norma pozuntusuna ya reaksiya vermir, ya da özləri məlumatsız olduqları üçün bu cür halları normal qəbul edirlər. Bəzi hallarda isə qəzet-jurnal məqalələrində ədəbi dilin fonetik normasının orfoqrafik variantının kəskin pozulma halı müşahidə edilir. Publisistik üslub mətbuatda funksionallaşır. Lakin subyektiv səbəbdən bu cür hallara təsadüf olunur. Çünki mətbu orqanlarda ara-sıra, qeyri-professional əməkdaşlara da rast gəlinir.

Bundan əlavə, metro dayanacaq məntəqələrində, vaqonlarda lövhələrə yapışdırılan elan və reklam mətnlərində orfoqrafik qaydalara düzgün əməl edilməməsi hallarına tez-tez rast gəlinir. Metroların danışmaq cihazları vasitəsilə əhaliyə tövsiyə xarakterli və digər məzmunlu müraciətlərində orfoepik normalara – düzgün tələffüz qaydalarına riayət edilmir. Məsələn, sol tərəfi keçid üçün boş “saxlıyın” əvəzinə “saxlayın”, “tələsmiyin” yerinə “tələsməyin”, “oturmuyun” deyil, “oturmayın” şəklində tələffüz edilir.

Bir məsələni də xüsusi olaraq qeyd etməliyik ki, son dövrlərdə ana dilində internet dili formalaşdırılır. Bu barədə strateji düşüncələr planlaşdırılır, informasiya axtarışları Azərbaycan dilində aparılır. Amma Azərbaycanda internetin özünəməxsus anadilli axtarış sistemləri təəssüf ki, hələ bir o qədər də inkişaf etməyib. Böyüməkdə olan nəsil – gənclər üçün internetdə Azərbaycan dilində fundamental mahiyyətə malik informasiya resursları olduqca azdır. Ümid edək ki, Azərbaycanda internet inkişaf etdikcə, milli axtarış resurslarımız da güclü axtarış sistemlərinə çevriləcək. Son illərin məhsulu olan kibernetika da nitq mədəniyyəti ilə əlaqəli xassəyə malikdir. Kiberne-

tikada istifadə olunan rabitə və informasiya sistemi natiqlik sənətində, xüsusilə də nitqin hazırlanmasında istifadə olunur. Bundan əlavə, kibernetik maşınların köməyi ilə sözlərin işlənmə tezliyi, lüğət tərkibinə daxil olan sözlərin təhlili, səslərin və fonemlərin tədqiqi, cümlədə söz sırası, mətnlərin tərcümə olunması və s. məsələlər öz həllini tapır. Kibernetik maşınlar həm də nitqə xidmət edən bir sıra amilləri özündə birləşdirir. Məsələn, yazılmış nitqin məzmununu olduğu kimi yaddaşına köçürür. İstənilən vaxt bu nitqi həmin maşın vasitəsilə əldə etmək olar.

Bütün bu müsbət keyfiyyətləri ilə yanaşı, internet dilinin ana dilimizə mənfi təsirlərini də inkar etməməliyik. Bu, öz mənfi fəsadlarını iki istiqamətdə göstərir:

- *mətbuat dilində*: Elektron mətbuatın dili daha sadə, bəzən hətta SMS səviyyəsində bəsit olur. Təəssüflə qeyd etməliyik ki, bir çox hallarda bu cəhət çap mətbuatının dilinə də təsir göstərərək, onun zənginliyini və rəngarəngliyini azaldır. Başqa bir ziyanlı təsir isə, getdikcə daha çox kütləviləşən elektron mətbuatdan, internet informasiya mənbələrindən çap mətbuatına yol tapan köçürmələr, başqa sözlə desək, plagiat nümunələridir.
- *ümumxalq danışq dilində*: Böyük əksəriyyətin elektron vasitələrdən istifadə etdiyi müasir dövrdə internet kommunikasiyasının yazılı növünə nəzər saldıqda, xoşagəlməz orfoqrafik mənzərə ilə qarşılaşırıq. SMS və digər internet yazışmalarının mətnindəki sözlər və ifadələr qeyri-səlis tərzdə, təhrif edilmiş formada yazılır.

Məsələn, “necəsən?” sözünü “necs”, “salam”ı “slm”, “təşəkkür”ü “tşk” və s. şəkildə yazırlar. Bu cür “nataraz” yazı formaları həm fiziki (əl), həm də psixoloji (təfəkkür) baxımdan vərdişə çevrilir, nəticədə, fonetik normanın orfoqrafik variantı sünüləşir, ədəbi dildən təcrid edilmiş və onun prinsiplərinə zidd bir “yazı dili” formalaşmış olur.

Beləliklə, ana dilimizin tətbiqi ilə əlaqədar yaranan mövcud problemlər iki müstəvidə özünü göstərir. Birinci, ana dilinin rəsmi-ictimai sahələri nəzərdə tutulur ki, bu barədə qismən də olsa, məlumat verməyə çalışdıq. İkinci, qeyri-rəsmi ədəbi danışq üslubu sahəsində olan qüsurlardır ki, bu haqda bəzi vacib məqamları diqqətə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik.

Məlumdur ki, dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri də alınma sözlərdir. Alınma sözlər dili nəinki zənginləşdirir, həm də ifadəsinə ehtiyac olan məfhumların adlandırılması işini də təmin edir. Alınma sözlərdən zərurət olduqda, istifadəsinə ciddi ehtiyac yarandığı təqdirdə işlətmək məqsədyönlü sayılır. Sovet dil mühitindən “miras” qalmış – “uje”, “yest”, “vopşe”, “znaçit”, “obşim”, “tak”, “davay” və s. söz və ifadələrdən hələ də istifadə olunma hallarına rast gəlinir. Yaxud, həmin ifadələrin eyni məqsədə xidmət edən ingilis variantları ilə əvəz olunması da

müşahidə edilir ki, nəticədə, hibrid leksik vahidlərdən ibarət əcaib bir nitqlə qarşılaşırıq. Şübhəsiz, müasir gənclərdə ana dilinə sevgi xüsusilə diqqət cəlb edir. Bu da təbiidir, insan bir neçə əcnəbi dil bilsə də, şirin duyğularını, zərif hisslərini, ən incə düşüncələrini, məhz ana dilində daha dəqiq ifadə edə bilir. Odur ki, “Ana dili hansı dilə deyilir?” sualının cavabı birmənalı olaraq, “düşüncə dili hansı dildir, o, ana dilidir” fikri ilə cavablandırılır.

Dilə ictimai nəzarət daimi xarakter daşmalıdır. Milli zəmində baş verən tarixi hadisələrin sonunda digər ictimai hadisələr kimi, ana dilinə də milli münasibət ifadə edilir. Ancaq milli duyğuya bürünmüş tarixi hadisə müəyyən zaman keçdikdən sonra əhəmiyyətini azaldır və belə şəraitdə milli həvəs də zəifləyir, soyuyur.

Nəticə / Conclusion

Ana dilimizi qoruyan, yaşadan və öz fəaliyyətləri sayəsində onu zənginləşdirən, ilk növbədə, müəllim və alimlər, şair və yazıçılar, eləcə də xalqın, millətin digər ziyalı nümayəndələri olur. Ancaq mətbuat sahəsində çalışan əməkdaşların dilə təəssübkeşliyi və sevgisi ictimai sferada daha açıq şəkildə təzahür edir. Müxtəlif mətbu orqanlarında: qəzet və jurnal məqalələrində, televiziya kanallarında ana dili ilə bağlı müxtəlif məsələlər, xüsusilə qüsurlar, laqeyd münasibətlər və s. aşkarlanıb, dərhal ictimaiyyətin diqqətinə çatdırılır. Belə insanların canfəşanlıığı ana dili ilə bağlı yaradılmış qurumların fəaliyyətini nəinki üstələyir, hətta onları kölgədə qoyur. Fikrimizcə, kommunal xidmətlərdəki qanun pozuntusuna görə, xüsusi cəza qaydaları tətbiq edildiyi kimi, ədəbi dilimizin normalarının pozulması hallarına qarşı da inzibati qaydada cəza (cərimələr və s.) növləri tətbiq olunmalı, Dövlət Dil Komissiyası və digər dil qurumları da həmin cəza qaydalarının tətbiqinin icrasına ciddi nəzarət etməlidirlər.

Rəsmi dil statusunu almış Azərbaycan dilinin sərbəst inkişafı üçün dövlətimiz tərəfindən hər cür şərait yaradılmışdır. Zaman keçdikcə dövrün tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan dilinin istifadə dairəsi də genişlənmiş, onun tətbiqinin və inkişafının elmi əsaslar üzərində qurulması zərurəti meydana çıxmışdır. Ona görə də son illərdə dilimizin ayrı-ayrı sahələri üzrə xeyli sayda araşdırmalar aparılmışdır. Bu gün müasir Azərbaycan dili dərin fikirləri ən incə çalarındanək aydın şəkildə ifadə etmək qüdrətinə malik dillərdəndir.

Dilimizin inkişafı üçün belə münbit zəmin yarandığı bir vaxtda hər kəsin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Lor, kobud söz və ifadələrdən dilimizi qorunmalı, yad ün-

sürlərlə dolduraraq tənəzzülə sürümək əvəzinə, onun təmizliyi, saflığı uğrunda hər birimiz cidd-cəhdlə mübarizə aparmalıyıq.

Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cilalanmış qrammatik quruluşu, zəngin leksik fondu və geniş ifadə imkanları vardır.

Fikrimizi ulu öndər Heydər Əliyevin gənclərə ünvanladığı müdrik məzmunlu ib-rətəməz nəsihəti ilə yekunlaşdırırıq: “Harada yaşamağınızdan asılı olmayaraq, vətəndaşı olduğunuz ölkənin qanunlarına hörmətlə yanaşın. Eyni zamanda, azərbaycanlı adını uca tutun. Dilimizin saflığını qoruyun. Mənəvi dəyərlərimizi, mədəniyyətimizi təbliğ edin. Azərbaycana layiq övladlar yetişdirin” [9, s.42].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abbasov Ə. (2015). Dilin Konstitusiyası və ya konstitusiyanın dili. “Sivilizasiya” jurnalı, № 5. Bakı, Avrasiya Universiteti. 236 s.
2. Abdullayev Ə. (1992). Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU. 330 s.
3. Axundov A. (1992). Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı. 189 s.
4. Əhmədli N. (2014). Jurnalistin nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 279 s.
5. Hacıyeva İ. (2011). Nitq mədəniyyəti. Bakı, AzTU-nun mətbəəsi. 242 s.
6. Həsənzadə N., Pənahova G., Abbasov Ə. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (Dərslük). Bakı, Ecoprint. 256 s.
7. Kazımov Q. (2017). Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, TEAS PRESS. 678 s.
8. Qurbanov A. (2010). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Elm və təhsil. 450 s.
9. Sadıqlı A. (2011). Ümummilli lider Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Mütərcim. 177 s.
10. Seyidov Y. (2002). Demokratiyanın uzun yolu II. Bakı, BDU.
11. Şahtaxtı M. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Çarşıoğlu.

Aşıq Ələsgər və ədəbi dilimiz

Sədaqət Həsənova

Filologiya elmləri doktoru, professor, Əməkdar müəllim. Naxçıvan Dövlət Universiteti.
Azərbaycan. E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan ədəbi dilinin üslub məsələlərindən danışılır. Bu məqsədlə, Aşıq Ələsgərin poeziyası linqvistik cəhətdən təhlil edilir. Aşıq Ələsgər Azərbaycan aşıq sənətinin seçilən sənətkarı, saz-söz ustadı kimi qiymətləndirilir. Onun ədəbiyyatla yanaşı, dilimizə də xidmət etməsi haqqında danışılır. Aşığın yaşadığı zamandan əvvəlki dövrlərdə Azərbaycan dilində işlənən bəzi sözlərə münasibət bildirilir, yaradıcılığındakı dil-üslub faktları üzə çıxarılır və onlar haqqında elmi-nəzəri fikirlər söylənilir. Aşıq Ələsgər Azərbaycan dilinin təbiilik və gözəlliyini diqqət mərkəzində saxlayan aşıq kimi qiymətləndirilir. Onun poeziyasındakı fərqli məqamlara diqqət edilir, işlətdiyi bədii söz və ifadələr göstərilir. Məqalədəki elmi fikirlər dil-üslub materialları ilə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

dil, üslub, söz,
ifadə, bədiilik

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 02.11.2021
qəbul edilib: 10.11.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Ashug Alasgar and our literary language

Sadagat Hasanova

Doctor of Philology, Professor, Honored Teacher. Nakhchivan State University.
Azerbaijan. E-mail: sedagethesenova@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

The article deals with the stylistic issues of the Azerbaijani literary language. For this, a linguistic analysis of the poetry of Ashug Alasgar is carried out. Ashug Alasgar is valued as an outstanding artist and master of rhetoric in Azerbaijan. It is said that it serves our language as well as literature. Some words used in the Azerbaijani language in the pre-Ashug period are considered. Linguistic and stylistic facts in the work of ashugs are revealed and scientific and theoretical opinions about them are expressed. Ashug Alasgar is valued as an ashug that enhances the naturalness and beauty of the Azerbaijani language. In his poems, attention is paid to various moments, artistic words and expressions used by the ashug are shown. The scientific ideas in the article are based on language and style materials.

KEYWORDS

language, style,
word, expression, art

ARTICLE HISTORY

Received: 02.11.2021
Accepted: 10.11.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan aşıq sənətinin fərqli sənətkarı kimi yaddaşlarda qalan və sevilən nümayəndəsi Aşıq Ələsgər yalnız ədəbiyyata deyil, bədii dilimizə də böyük xidmətlər göstərən dəyərli söz ustasıdır. Professor Məhərrəm Hüseynov “Aşıq Ələsgərin söz ümmanı” monoqrafiyasında onun dil-üslub xüsusiyyətləri haqqında geniş məlumat verərək, mükəmməl elmi-nəzəri təhlillərini açıqlamışdır. Aşığın ədəbi-bədii irsi dil-üslub faktları ilə o qədər zəngindir ki, o, hər dövr üçün araşdırmalara layiqdir və fikrimizcə, hər dəfəsində də burada elmi fikirlərə meydan açan faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Buna görə də Aşıq Ələsgər poeziyasının dilçilik elmi baxımından araşdırılması aktual məsələlərdən biridir.

Məlumdur ki, hər aşığın özünəməxsus istedadı var. Lakin Aşıq Ələsgərin istedadı öz orijinallığı və fərdiliyi ilə seçilir. Şeir sənətkarlığının əsas və ilkin şərti olan dil sadəliyi aşığın yaradıcılığında öndə dayanır. Bu sadəlik mükəmməlliyi azaltmır, əksinə, onda dərin bir sənətkarlıq əlaməti özünü göstərir.

Gözlərin görənin canını alır,
Həsretini çəkən, vaxtsız qocalır.
Sərdarı, sultanı taxtından salır,
Bərhəm vurur ürüzgara qaşların
[1, s.61].

Aşıq verilən qoşmada qaşların vəsfində maraqlı bir mübaliğə yaradaraq, onları “sultanı taxtından salmaq” gücünə qadir olduğuna işarə edir.

Aşıq Ələsgərin kiçik həcmli əsərlərində belə böyük sənətkarlıq keyfiyyətləri duyulur. Bu əsərlərin təhlili göstərir ki, həcm həlledici deyil, əsas məsələ bədii kamillikdə, ideya dolğunluğundadır:

Gözüm qaldı hilal qaşın tağında,
Məcnun oldum, qaldım Leyli dağında.
Yazıq Ələsgəri qoca çağında,
Zülm ilə çəkdirir dara qaşların
[1, s.61].

Qoşmada adi fikirlər poetik cəhətdən fərqli şəkildə ifadə olunur. Əsərdə “dara çəkdirmək” ifadəsindən istifadə bacarığı aşığın sənətkarlıq qabiliyyəti ilə bağlı olaraq, xalq təfəkkürünü əyaniləşdirən maraqlı poetik vasitə kimi diqqət çəkir.

Çox çəkmişəm cəfa, gəl bir insafa,
And olsun müshafa, olmam bivəfa.
Gəlmişəm təvafa, verəsən şəfa,
Ələsgər xəstədi, ocağa düşdü

[1, s.86].

Burada “ocağa düşmək” ifadəsi deyimdə xalqa yönəlmək mənasında verilib. Milli xarakteri ilə yadda qalan və dilimizin təbiiliyini qoruyan belə deyimlər Aşıq Ələsgərin dilində çox işlədilmişdir. Bu dil faktları bədii mətləbin təsirli şəkildə ifadə olunmasında əvəzsiz vahidlərdir.

Gözüm qaldı siyah teldə,
Bülbül öldü meyli güldə.
Bir kəsim yox qürbət eldə,
Sən mana qəmzar ol, yaylaq!

[1, s.161].

Aşığın dilində alınma sözlər elə çevik üslub məqamlarına salınmışdır ki, onlar milli vahidlər qədər dəyərli görünür və həmişə yerinə düşür. Yuxarıda verilən nümunədə “siyah” sözü dövrümüz üçün fəallığını azaltsa da, aşığın dilində maraqlı üslub mövqeyinə salınmışdır. Belə ki, həmin sözün təsiri milli sözumüz olan “qara”nın təsirindən az deyil.

Aşıq Ələsgərin dilində təkcə üslubiyyat deyil, həm də qrammatikamız üçün maraqlı olan faktlarla da qarşılaşırıq. Məsələn, aşağıdakı nümunəyə nəzər salaq:

Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib, xətrinə dəyməz.
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar

[1, s.36].

Dilimizdəki “bürünmək” feili yönlük halda olan isimlərlə əlaqələnir. Məsələn, dumana bürünmək, şala bürünmək və s. Aşığın dilində bu feil, əslində, yönlük hal mənasında işlənən “xalat” sözü ilə əlaqələnmişdir ki, bu fakt da yönlük halın qeyri-müəyyənliyi haqqında iddia edilən fikrin doğruluğunu təsdiq edir. Bu fakt bir tərəfdən də, kamil sənətkarların bədii zövqünün yüksək, dilin leksika və qrammatikasına müdaxiləsinin fəallığını göstərir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında formaca ecazkar, məzmunca ürəyəyatımlı, ağır poetik yüklü sözlərlə təsirli məna qaynağı yaradılmış bu mənbə poetik kəşf və bədii icadlarla zənginləşmişdir:

Ala gözlüm, səndən ayrı düşəli,
Hicranın qəmiylə kef eyləmişəm.
Ah-vay ilə günüm keçib dünyada,
Qəm satıb, dərd alıb, nəf eyləmişəm

[1, s.46].

Qəmlə kef etmək, dərddən fayda, qazanc götürmək kimi dərin təzad yaratmaq aşığın bədii yaradıcılıq uğurlarından biri kimi dəyərləndirilməyə layiqdir.

Azərbaycan aşıq sənətində Aşıq Ələsgərə qədər zəngin poetik təcrübə mövcud idi. Lakin deyim tərzini gözəlləşdirmədən, yeni fikir və söz-ifadə yaradıcılığı olmadan bu sənətin inkişafı mümkün deyildir. Aşıq Ələsgərin simasında bu sahədəki yeniliklər aşıq sənətinin gələcəyinə böyük bir inam yaratmışdır.

Ələsgərəm, yandım eşq ataşında,
Gözüm qaldı kirpiyində, qaşında.
Qazdır məzarımı çəşmə başında,
Sal sinəm üstündən yol, incimərəm

[1, s.56].

Hər gün bulağa gedən sevgilisinin ayağı altında qalan məzarı ilə vüsala qovuşmaq niyyəti dahi söz ustasının bədii mətləbi haqqında bütöv bir təsəvvür yaradır. Əslində, olduqca sadə görünən bu sözlərdə bədiiliyin qatılığı son həddə çatmışdır. Aşağıdakı misralar böyük sənətkarın sözə münasibətini ifadə edir:

Arif məclisində bir söz söylərəm,
Nə hədyan, nə çaşqın, nə qələt olmaz.
Nüftədən pak olan, loğmadan halal
Mərifət elminə nabələd olmaz

[1, s.70].

Bədii dili kamilləşdirmək şeir sənətinin əsas məsələlərindən biridir. Bu kamilliyin zirvədə olması Aşıq Ələsgərin sözlərin semantikasını əyaniləşdirmək bacarığında təsdiq olunur.

Hazır poetik qəliblərdən uzaq olan, ənənəvi məcazlardan daha çox özünəxas məcazlarla aşıq sənətinə bədii zəriflik gətirən Aşıq Ələsgər dərin dil duyumuna malik

olmuşdur. Onun təhsil almadığı haqqında məlumatları oxuduqca, təsəvvürə gətirmək mümkün olmur ki, təhsil almayan bir insan linqvistika ilə poeziyanı birləşdirən bu qədər gözəl fikirlər irəli sürsün. Aşıq o zamankı əlifbada (ərəb əlifbasında) əks olunan hərfləri nəzmə çəkmiş, onların dini-fəlsəfi mənalərini ustalıqla açmışdır:

“Se” – sabitdi doğru yola,
 “Sim” – ucadı, bax calala,
 “He” – mehribandı halala,
 Münkir ondan xəcalətdi.

“Xe” – birdi, xaliqu-əkbər,
 “Dal” – doğru doqquz fələklər,
 “Zal” – zikr eylə dildə əxbər,
 “Re” – rəsulumuz Əhməddi

[1, s.23].

Aşıq sözügedən şeirdə 24 hərf haqqında maraqlı fikirlər irəli sürərək, elmiliklə bədiiliyi qovuşdurmuşdur. Əlifbadakı hərflər haqqında aşıq poeziyasında heç kəs Aşıq Ələsgər qədər məntiqli bədi fikirlər söyləməmişdir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığında sözün əhəmiyyəti qabarıq görünərək poetik təəssüratı genişləndirir. Dəbdəbədən uzaq, təbii tərənnüm onun əsərlərinin mayasını təşkil edir və səmimiliyə yeni imkanlar açır. Aşığın dilində sözlər sanki “qoçaqlaşır”, bir-biri ilə məna, məntiq yarışına girir. Bu çeviklik poetik dilin məziyyətini əsaslandırır. Sözlər bədi məzmun ifadə etmək üçün üslub rənglərinə boyanır:

Gərdəninə neçə şahmar dolanıb,
 Könül istər, o şahmara dolansın.
 Ərzim alıb iltimasım tutmasan,
 Məcnun olsun, bu dağlara dolansın

[1, s.40].

Uzun saçın şahmar ilana bənzədilməsi klassik təşbehdir və aşığın dilində metonomiya səciyyəsidir. Lakin könülün o şahmara – gözəlin saçına dolanması tamamilə yeni üslub faktıdır. Doğrudan da, dil poeziyanın estetik funksiyasını fəallaşdırır, fərdi deyim xaslığı, hiss və duyğular isə sözə yeni istiqamət verir.

Poetik dilin yaradıcısı söz sənətkarlarıdır. Ona görə də bu dilin formalaşma, inkişaf və təkmilləşməsində hər bir ədəbi simanın müəyyən qədər rolu vardır. Aşıq

Ələsgərin yaradıcılıq siması onun yaşadığı dövrün poetik dil xüsusiyyətlərinin mənzərəsini yetərincə canlandırma bilir.

Bədii amillər canlı danışmaq materialının sürətli işlənməsini tələb edərək, dilin sadəlik və gözəlliyini təmin edir. Belə olan halda, dərin bədii məntiq insanı daha çox cəlb edir. Aşığın poetik dili ona görə səciyyəvidir ki, onda quru, standart dil modelləri yoxdur, burada düşüncələrə uyğun təbii, axıcı söz və ifadələr hökmrandır. Təkcə “Düşdü” qoşmasını nümunə göstərmək kifayətdir ki, Aşıq Ələsgərin dil-üslub xüsusiyyətləri üzə çıxarılsın:

Çərşənbə günündə çeşmə başında
Gözüm bir alagöz xanıma düşdü.
Atdı müjgan oxun, keçdi sinəmdən,
Cadu qəmələri qanıma düşdü

[1, s.44].

“Gözün düşməyi”, “kirpiklərdən ox atmaq”, “cadu-qəmələrin qana düşməyi” kimi estetik zövqə, forma və məzmun gözəlliyinə malik dil materialı ilə bəzənən bu bədii parçada fikirlər çoxalıb inkişaf etdikcə, özünə uyğun ifadə tərzini axtarır və buna nail olur. Dil fikirlə bağlıdır və bədii məqsədi ifadə edən fikirlər yeni dil faktlarına meydan açaraq sözlərə təsir edir. Fikir gözəl olduqda, söz də gözəl səslənir. Səviyyəli məzmun özünəməvafiq forma tələb edir.

İşarət eylədim, dərdimi bildi,
Gördüm, həm gözəldi, həm əhli-dildi,
Başını buladı, gözündən güldü,
Güləndə qadası canıma düşdü

[1, s.44].

“Gözdən gülmək”, “əhli-dil” (eşq əhli, ürək əhli) olmaq, “cana qada düşmək” kimi ifadələr bədii dilin mahiyyətini daha da artırır. Adı sözlər heç vaxt poetikləşə bilməz. Əsl sənətkar dilin xəlqi xarakterinə sadıq qalaraq, sözlərdən elə məharətlə istifadə edir ki, onlar gözlənilməz mənaların tərənnümçüsünə çevrilir. Bu mənada, Aşıq Ələsgərin sözlərlə rəftarı onun bədii məzənnəsini təyin edə bilir.

Ələsgərəm, hər elmdən halıyam,
Gözəl, sən təbibsən, mən yaralıyam,
Dedi nişanlıyam, özgə malıyam,
Sındı qol-qanadım yanıma düşdü

[1, s.44].

Bu əsərlə “görmək, tanış olub sevmək, ürəyini açmaq və sonunda ümitsizliyə uğramaq” kimi ünsürləri özündə yaşadan maraqlı bir süjetin lirikaya gəlməsi bədii tapıntılardan biridir. Sözsüz ki, bu prosesdə dil əvəzsiz rola malikdir. Hər bir qələm sahibinin dili onun ədəbi aləmdə bədii mövqeyini müəyyənləşdirir.

Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı belə bir gerçəkliyi bir daha vurğulayır ki, dil poeziyada dinamikliyi ilə səciyyəvidir və sözləri müxtəlif istiqamətlərə döndərə bilir. Aşıq həm əzəli dilimizə sadıq qalır, həm də ona üslub məziyyətləri ilə səciyyələnən bədii vahidlər əlavə edib zənginləşdirir:

Adım Ələsgərdir, əslim Göyçəli,
Ələst aləmində demişəm “bəli!”.
Həm aşıqəm, həm dərvişəm, həm dəli,
Canım gözəllərin yol qurbanıdır

[1, s.44].

Buradakı “gözəllərin yol qurbanı” söz birləşməsi də maraqlı poetik sintaksis materialı kimi diqqət çəkir. Söz sənətkarlığının səviyyəsini yüksəldən faktor – xalq təfəkkürünə uyğun aydınlıq Aşıq Ələsgərin bütün yaradıcılığında özünü göstərir. O, dilimizin təbii axar imkanlarını çoxaldıb onun canlı nəfəsini artıraraq, bədii mətləbləri uğurlu dil vahidləri ilə ifadə edib xalq deyimlərinin şirinliyini qoruyaraq, danışiq-ünsiyyət leksikasının daha geniş sahəyə malik olmasını əsaslandırır:

Fərhad gördü, sevdi Şirin camalın,
Şirin dost əlindən şirin cam alın,
Şirincə dövlətin, şirincə malın
Axır zəhrimara döndü, nə döndü!

[1, s.41].

Bu örnəkdə “şirin” sözünün üslub çalarları, 3-cü misrada sifətin çoxaltma dərəcəsini göstərən qüvvətləndirici ədatla işlənməsi əsrarəngiz fonetik poetikanın əlamətləri kimi diqqət cəlb edir. Bu sözün sürətlə bədii mühitə daxil olması onun poetikləşmə xarakterini gücləndirir, bununla da adi leksik-qrammatik vahidin üslubi potensial imkanları açılır.

Kamil ovçu ölməyincə usanmaz,
Əldən qoymaz belə sərxoş maralı.
Eşq oduna düşən aşkara yanmaz,
Pünhan-pünhan mənəm kimi saralı.

Əsərdə dildəki adlar sırasına daxil olan “maral” isminə qafiyə olsun deyə, hərəkət bildirən sözlər arasından “saralmaq” feilinin seçilməsi aşığın sənətkarlıq qabiliyyətindən irəli gəlir. Maraqlı faktlardan biri də budur ki, Aşıq Ələsgər müxtəlif nitq hissələrini qafiyələrə tabe etdirə bilən sənətkarlardandır.

Aşıq Ələsgər qoşmalarının birində deyir: “Sözüm bəyənilib, işim saz olub” [1, s.46]. Ümumxalq danışığına dərin nüfuz, üslub cəhətdən seçilən ifadə üsulları, çoxmənalı zəngin sözlər aşığın yaradıcılıq uğurlarındandır.

Ələsgərəm, bir gözələ mehmanam,
Ölməyincə çətin dönəm, usanam.
Əzrayılı qanlı tutmasın anam,
Məni bir kirpiyi peykan öldürür

[1, s.73].

Burada “qanlı tutmaq” məcazından başqa, “kirpiyi peykan” qeyri-təyini söz birləşməsi şeirin bədii təkamülünü səciyyələndirir. Şeir dilində sözün canlı olması onun kəsəri və əhəmiyyətini daha da artırır.

İltimas eylərəm gedən canlardan,
Dost-düşman içində yar oynamasın.
Cavandı, oynamaq ona xoş gəlir,
Bizə əskikliyi var, oynamasın!

[1, s.73].

Xalq danışığı elementlərinin bədii nitqə daxil edilməsi təqdirəlayiq addımdır. Xalq deyimlərini, milli təfəkkürün yüzilliklərdən bəri axıb gələn göstəricilərini şeirə yaraşdıran və uyğunlaşdıran sənətkar kimi Aşıq Ələsgərin ədəbi dil tariximizdə müstəsna xidmətləri vardır.

Ələsgərəm, eşq yolunda sarışdım,
Firqətindən yandım, yandım, alışdım.
Gizlin sirrim mən Loğmana danışdım,
Sənsiz bu dərdimə heç dərman olmaz

[1, s.71].

Şeirin dilindəki “sarışmaq” (qucaqlaşmaq, bir-birinə sarılmaq, dolanmaq) sözü maraqlı dil vahidlərindəndir. Bu sözə “Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti”ndə rast gəlinmir. Lakin izahlı lüğətdə onun *titrək*, *zəif işıq saçmaq*, *şəfəq buraxmaq*, *qaçışmaq* mənaları verilmişdir [3, s.52]. Aşıq Ələsgər artıq unudulmaq təhlükəsi

yaşayan, lakin bədii dildə hələ də işlək olan bu sözü maraqlı üslub məqamına salmışdır. Bundan başqa, əsərdə sinonim cərgələrin genişlənməsi amilinə də rast gəlinir.

Nəticə / Conclusion

Aşıq Ələsgərin poeziyası hikmətli fikirlər qaynağıdır. Belə ki, onun poeziyasında çoxsaylı nəsihət məzmunlu misralar vardır:

Yüz namərdlə şəkər yesən, dad olmaz,
Yüz il keçsə, qohum sənlə yad olmaz.
Mərd bir olar, onda iki ad olmaz,
Göz gözə baxmasa, mehriban olmaz

[1, s.71].

Verilən misraların hər birində bədii bitkinlik özünü göstərir.

Beləliklə, Aşıq Ələsgər Azərbaycan aşıq sənətində özünəxas imza qoymuş, yaratdığı zirvə ucalığından heç bir zaman aşağı enməmiş, aşıq sənətində özünəqədərki təcrübəni təkmilləşdirərək ona yeni dil-üslub keyfiyyətləri əlavə etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Aşıq Ələsgər. (2004). Əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı, Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, IV cild. (2006). Bakı, Şərq-Qərb.
4. Hüseynov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, Elm.
5. Hüseynov M. (2009). Poeziya dilinin milli qaynaqları. Bakı, Elm və təhsil.
6. Hüseynov M. (2010). Sözüün poetikası. Bakı, Elm və təhsil.
7. Hüseynov M. (2010). Səsin poeziyası. Bakı, Elm və təhsil.

Müstəqillik dövrünün bədii nəsr nümunələrində işlənən təxəllüslərin üslubi-lingvistik xüsusiyyətləri

Nərmin Qocayeva

“Müasir Azərbaycan dili” şöbəsi, doktorant. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: qocayeva.nermin1991@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-8109-0295>

XÜLASƏ

Məqalədə poetik onomastikanın köməkçi adlar qrupunun müəyyən bir sahəsini əhatə edən təxəllüs kateqoriyasından bəhs olunmuş, müstəqillik dövründə yazılan nəsr əsərlərində işlənən təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri, leksik-semantik mənə qrupları verilmişdir. Təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətləri dedikdə, bədii əsərlərdə işlənən və obraz haqqında əlavə məlumat verən adlar nəzərdə tutulur. Təxəllüs bədii üslubda obrazlılığın yaranmasında, əsərlərin bədii dəyərinin yüksəlməsində və daxili məzmununun zənginləşməsində mühüm rol oynayır. Bir sözlə, nəsr əsərlərində istifadə olunan gizli imzalar həmin əsərin məzmun və ideyası ilə əlaqədar olur.

AÇAR SÖZLƏR

müstəqillik dövrü,
təxəllüs, yazıçı üslubu,
leksik-semantika,
nəsr əsərləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.10.2021
qəbul edilib: 11.10.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Style-linguistic characteristics of the pseudonyms used in fiction in the years of independence

Narmin Gojayeva

Department of "Modern Azerbaijani language", doctoral student. Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: qocayeva.nermin1991@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-8109-0295>

ABSTRACT

The article discusses the category of pseudonyms that cover a specific area of the group of auxiliary nouns in poetic onomastics. Here are the stylistic features of nicknames used in prose works written during the independence period, lexical-semantic groups of meanings. The stylistic features of pseudonyms include names that are used in works of art and provide additional information about the image. They also play a role in the creation of imagery in the artistic style. In addition, nicknames play a role in increasing the artistic value of works and enriching their internal content. In short, the secret signatures used in prose are related to the content and idea of the work.

KEYWORDS

period of independence,
pseudonym, writer's style,
lexical-semantics,
prose works

ARTICLE HISTORY

Received: 05.10.2021

Accepted: 11.10.2021

Giriş / Introduction

Köməkçi ad kateqoriyalarının müəyyən bir qrupunu təxəllüslər təşkil edir. Ərəb-fars sözləri lüğətində ərəb mənşəli “təxəllüs” sözü iki mənada işlənir:

“1) qurtarma, xilasolma;

2) yazıçıların, şairlərin özləri üçün götürdükləri ad” [2, s.636].

E.Qasımova və A.Əliyeva müəllifi olduqları “Azərbaycan satirik mətbuatında gizli imzalar” adlı tədqiqatlarında təxəllüsü belə xarakterizə etmişlər: “Təxəllüs, sənət adamlarının bədi zövqü, hissi, mənəvi aləmi, dünyagörüşü, taleyi, yaşam tərz, ictimai-siyasi, sosial durumu, əsl və nəcabəti, dini mənsubiyyəti, yaradıcılıq qüdrəti ilə bağlı olub, onun özü-özünü başqalarından fərqli, seçilmiş, gördüyü və görmək istədiyi kimi təqdim etdiyi, ciddi poetik, şairanə addır” [6, s.7].

Təxəllüslərdən istifadə tarixi qədim dövrə gedib çıxır. Azərbaycanın bir çox tarixi şəxsiyyətləri – hökmdarlar, yazıçılar, şairlər xalq arasında öz ləqəb, titul və təxəllüsləri ilə tanınmışlar. Görkəmli dilçi-alim A.Paşayevin də qeyd etdiyi kimi, “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində XII əsrdən başlayaraq, müxtəlif sənətkar və alimlər təxəllüslərdən geniş istifadə etməyə başlamışlar” [9, s.17]. Tanınmış alim və şairlərin özlərinə götürdüyü təxəllüslər, əsasən, toponimlərdən düzəlirdi. Bu ənənə XIV əsrə qədər davam etmişdir. XIX əsrin əvvəllərindən etibarən isə, təxəllüslərin soyadlarla bərabər işlənməsinin şahidi oluruq. Bu barədə görkəmli dilçi-alim A.Qurbanov “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” kitabında yazır: “Dil faktları göstərir ki, təxəllüslərin meydana gəlməsində, formalaşmasında və sabitləşməsində ictimai-siyasi, tarixi, mədəni inkişaf amilləri əhəmiyyətli rol oynayır” [5, s.119]. Daha sonra müəllif təxəllüslərin növləri, meydanagəlmə səbəbləri, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında məlumat verir: “Yaradıcı şəxsiyyətlərin özləri mənsub olduqları dilin leksikası əsasında özlərinə münasib söz seçib xüsusiləşdirərək təxəllüslərə çevirirlər. Nəsimi, Füzuli, Vaqif və digər təxəllüslər bu cür yaranmışdır. Lakin Əfzələddin İbrahim oğluna “Xaqani” təxəllüsü öz müəllimi Əbülülə tərəfindən verilmişdir. Hər iki halda, istər təxəllüsü şəxs özü seçdikdə, istərsə də ona başqası tərəfindən verildikdə həmin təxəllüsün ömrünün uzun olması bilavasitə şəxsiyyətin fəaliyyəti ilə bağlıdır” [5, s.117-118].

Azərbaycan antroponimiyasında özünəməxsus yeri olan təxəllüslər əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, müasir dövrümüzdə də geniş şəkildə işlədilir. Onlar dövrün tələblərinə uyğun da seçilə bilər: “Təxəllüslərin meydana gəlməsində dövrün, zamanın bir sıra xüsusiyyətləri də müəyyən rol oynayır. Bu xüsusiyyətlər təxəllüslərin semantikasına, strukturuna təsir göstərir. Əgər müstəqillik illərinə qədər

təxəllüslərin real subyektləri, əsas etibarilə, şair və yazıçılar hesab edilirdisə, artıq bu məhdudiyət aradan qalxmış, təxəllüslərdən istifadə kütləviləşmişdir. Azərbaycanda mətbuatın, televiziyanın, radionun, kitab nəşri işinin, ədəbiyyatın, publisistikanın inkişafı ilə bağlı olaraq təxəllüslərdən kütləvi istifadə ümumi antroponimik sistemdə bu onomastik vahidlərin mövqeyini xeyli gücləndirmişdir. İndinin özündə də ayrı-ayrı müəlliflərin imzası kimi, az qala, hər gün yeni bir təxəllüs meydana gəlir, təxəllüslər fondu müxtəlif nümunələrlə zənginləşir” [1, s.135].

Müstəqillik illərində təxəllüslərdən istifadə əvvəlki dövrlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir. Çünki müasir dövrdə təxəllüslərdən yalnız şair, yazıçı, rəssam, memarlar deyil, əksər sənət və peşə sahibləri də istifadə edirlər. Digər bir səbəb isə, onların müstəqillik dövründə xeyli zənginləşməsidir. Bu, Azərbaycan Respublikasının sosial, ictimai-siyasi və digər sahələrində baş verən dəyişikliklərlə bağlıdır. Dövrün, zamanın bir sıra xüsusiyyətləri də təxəllüslərin meydana gəlməsinə şərait yaradır. “Müasir dilimizdə təxəllüslərin öyrənilməsi nə dərəcədə vacibdirsə, yeni yaranıb formalaşan təxəllüslərin də dilimizə uyğun formalaşması bir o qədər zəruridir. Ona görə də bu dil prosesi daim diqqət mərkəzində olmalıdır” [5, s.129].

Təxəllüslərin öyrənilmə tarixinə nəzər saldıqda aydın olur ki, Azərbaycan antroponimiyasında bu onomastik adlar haqqında müxtəlif fikirlər söylənilmişdir. Görkəmli dilçi-alimlərimiz A.Qurbanov, Ş.Sədiyev, Z.Sadıqov, M.Çobanov, Z.Verdiyeva, A.Paşayev və başqaları öz əsərlərində təxəllüslər və onların mənə qrupları haqqında geniş məlumat vermişlər. E.Qasımova və A.Əliyevanın “Azərbaycan satirik mətbuatında gizli imzalar”, Q.Məmmədlinin “İmzalar” kitabında Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatında müxtəlif zamanlarda işlənən dörd minə yaxın gizli imza və təxəllüslər verilmişdir. L.Piriyeva “Molla Nəsrəddin” jurnalındaki onomastik vahidlər” adlı kitabında təxəllüslər, onların mənə qrupları və leksik-qrammatik xüsusiyyətləri haqqında ətraflı məlumat vermişdir. A.Paşayev isə “Azərbaycan təxəllüşünaslığının əsasları” kitabında təxəllüslərin üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir. Məlumdur ki, poetik onomastikada təxəllüslərdən də müəyyən üslubi məqsədlər üçün istifadə olunur. Belə ki, xüsusi adlar bədii ədəbiyyatda zəngin üslubi imkanlara malik olur. Adların obrazlara verilməsi, əsərin ideyasının inkişafında onların rolu mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Verilən adlar istənilən obraz haqqında daha ətraflı məlumat vermək üçün və ya obrazın tanınmış biri olduğunu göstərmək üçün istifadə olunur. Yazıçılar özünəməxsus üslub tərzləri ilə seçilirlər. Onlar əsərlərində istifadə etdiyi hər söz və ifadəyə fikir verdiyi kimi, adlandırma məsələsinə də xüsusi əhəmiyyət verirlər. Bu zaman yalnız əsərin deyil, həm də obrazların, hadisələrin cərəyan etdiyi məkanların və s. adlandırılması nəzərdə

tutulur. “Yazıçının yaradıcılığında xüsusi ada, onomastik vahidə münasibət birbaşa sənətkarlıq məsələsi ilə bağlıdır. Bu, ədibin yaradıcılığının üslubi imkanlarını da müəyyənləşdirir” [4, s.56]. Bu baxımdan, müstəqillik dövrü yazıçılarının bədii əsərlərində işlənmiş antroponimik sistem də maraqlı üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqət cəlb edir. Görkəmli yazıçımız İ.Hüseynovun bu dövrdə yazdığı “İsahəq, Musahəq” romanında verilən təxəllüsə nəzər yetirək. Əsərdə Canbalayev və Rəşid arasında gedən söhbətdə deyilir: “Niyə “Anadil” qoymusan təxəllüsünü?! İzah elə!.. Yazmalıyam! – Təkrar edirəm, bilirsiniz ki, quş adıdı Anadil. Ağacın budağına tərsinə qonur Anadil, ayaqları yuxarıda, başı aşağı. Niyə belə tərsinədi bu dil?! Mənim təxəllüsümün əsas mənası ana dilimizin tərsinə çevrilməyindədi” [16, s.413]. Göründüyü kimi, Rəşidin özünə “Anadil” təxəllüsü götürməsinin səbəbi öz doğma dilinin vəziyyətindən təsirlənməsidir. Nümunədən də aydın olur ki, həmin illərdə dil sahəsində baş verən dəyişikliklər yazıçını narahat edirdi. Burada yazıçı təxəllüsdən üslubi məqsəd kimi istifadə etmişdir.

Yazıçı S.Səxavət “Nekroloq” romanında müxtəlif dövrlərdə yaşamış və özlərinə təxəllüs seçmiş dahi şairlərin obrazlarını canlandırmışdır. O, üslubi məqsədlər üçün əsərdə Şeyx Nizami, Nəsimi, Füzuli, Sabir, S.Vurğun, Ə.Vahid təxəllüsləri ilə tanınan şairləri bir dövrdə canlandırır: “İzzəti-hüzurunuzda özünü böyük Füzulinin yadigarı hesabında görən qəzəlxan Ə.Vahid iradi-nitq eliyəcək” [17, s.158]. “Yalnız Şeyx Nizami əl çalandan sonra izdiham özünə gəlib dahi sənətkara qoşuldu” [17, s.159]. “S.Vurğunu da möhkəm alqışladılar – əgər alqışlar yağış olsaydı, indi bu izdihamın özünü də sel aparmışdı” [17, s.159]. “ – Məni yandıran o Nəsimidi ee, özü də aradan çıxıb, öz dərisini qoruyub saxlaya bilməyən kişi indi xalqa gün ağlamaq istəyir...” [17, s.161]. Nümunələrdən də göründüyü kimi, yazıçı tarixi şəxsiyyətləri Qarabağın azadlığı uğrunda gedən izdihamda təsvir edir. Millətimizin bu vəziyyətə düşməsinə, Qarabağda ermənilərin at oynatmasını Füzulinin dili ilə tənqid edir. Əsərdə verilən bu tarixi obrazlar onun bədii dəyərini daha da artırmışdır. Romandan da məlum olur ki, yazıçı irəli sürdüyü fikirləri, ideyanı, məzmunu ifadə etmək üçün təxəllüslərdən yerli-yerində istifadə etmişdir.

Müstəqillik illərinə aid nəsr əsərlərindəki təxəllüslərin lingvistik xüsusiyyətlərinin müasir dilçilik elminin tələbləri səviyyəsində təhlil edilməsi, digər leksik-semantik söz qrupları arasında onomastik vahidlərin mövqeyinin araşdırılması onomastika elmi üçün mühüm məsələlərdir. Onların üslubi-lingvistik təhlili də Azərbaycan dilinin tarixini, inkişaf yollarını öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Aparılan tədqiqatlar onu deməyə əsas verir ki, müstəqillik dövrünə aid bədii əsərlərdə işlənən təxəllüslər həm apelyativ sözlərdən, həm də xüsusi adlar əsasında yaranıb formalaşmış leksemlərdən ibarətdir. Apelyativ sözlər əsasında yaranan təxəllüslərə *Anadil*, *Qocagül*, *Qarayel*, *Qurumgöy*, *Ağləpə* və s., xüsusi adlar əsasında yaranan təxəllüslərə isə *Oğuz*, *Nizami*, *Füzuli*, *Sabir* və başqalarını misal göstərmək olar. A.Qurbanov təxəllüsləri dil tərkibinə görə iki qrupa ayırır:

1. Azərbaycan dilinə məxsus təxəllüslər;
2. ərəb-fars mənşəli təxəllüslər [5, s.126].

Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, müstəqillik illərinə aid bədii əsərlərdə işlənən təxəllüslərin əksəriyyətini də ərəb-fars mənşəli təxəllüslər təşkil edir. Bu dövrə aid bədii əsərlərdəki təxəllüslər quruluşuna görə də fərqlidir – sadə, düzəltmə və mürəkkəb. Bir kökdən ibarət olan sadə təxəllüslərə nümunə olaraq, S.Səxavətin “Nekroloq” romanında *Nizami*, *Nəsimi*, *Füzuli*, *Sabir* obrazlarını, Müşfiq Xanın “Milanaya məktub” əsərində isə, *Oğuzu* göstərmək olar.

“Kök və şəkildən ibarət olan düzəltmə təxəllüslər sadə və mürəkkəb təxəllüslərdən fərqli olaraq çox az hallarda işlənir. Onun bir funksiyası ad düzəltməkdir” [12, s.57]. Məsələn, “*Nailə Ağlar*” təxəllüsündə -lar şəkilçisi omonim şəkilçidir.

Quruluş baxımından mürəkkəb antroponimlər mürəkkəb sözlərə oxşayır, çünki hər ikisinin yaranma üsulları bir-birinə bənzəyir. Mürəkkəb təxəllüslərə A.Məsudun “Dahi” hekayəsində *Qocagül*, *Ağləpə*, *Qarayel*, *Qurumgöyü*, İ.Hüseynovun “İsahəq, Musahəq” əsərində isə *Anadil* təxəllüslərini misal göstərmək olar. “*Qocagül*” təxəllüsü sadə sifətlə “gül” sözünün birləşməsindən əmələ gəlmişdir. “Azərbaycan və qohum türk dillərində yüzlərlə adlar vardır ki, “gül” lekseminin ümumişlək sözlərə, ya da sadə adlara qoşulması ilə mürəkkəb adlar yaranmışdır” [12, s.59]. Azərbaycan antroponimiyasında “gül” sözü ilə, adətən, qadın adları yaranır. Lakin *Qocagül* təxəllüsündə “gül” leksemi qadın deyil, kişi adı yaratmışdır. Əsərdə verilən *Ağləpə* və *Qarayel* təxəllüsləri sadə sifətlə sadə isimlərin birləşməsindən, *Anadil* iki sadə ismin birləşməsindən, *Qurumgöy* isə düzəltmə isimlə sadə sifətin birləşməsindən yaranmışdır.

Müstəqillik dövrü nəsr əsərlərinin dilində işlənən təxəllüslərin demək olar ki, əksəriyyətində morfoloji göstəricilərdən istifadə olunmamış, onların yaranmasında leksik və semantik cəhətlərə üstünlük verilmişdir. Leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə təxəllüsləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. *Uydurma təxəllüslər*: Belə təxəllüslər yazıçı təxəyyülünün məhsulu olaraq, müəyyən üslubi xarakter daşıyır. Bununla əlaqədar A.Qurbanov yazır: “Yazılı

ədəbiyyatda sənətkarlar xüsusi adlardan iki istiqamətdə istifadə edirlər: xalq tərəfindən yaranan və rəsmi dövlət sənədlərində əks olunan real onomastik vahidlər, yazıçının öz yaradıcılığının məhsulu olan poetik onomastik vahidlər” [5, s.440]. Uydurma adlardan yazıçılar əsərin ideya-bədii təsir gücünü artırmaq, süjeti tam çatdırmaq, obrazın daxili aləmini açmaq, oxucunun əsərə marağını artırmaq və s. məqsədlər üçün istifadə edirlər. Belə adlar, həmçinin obrazın xarakterinə, əməlinə və digər xüsusiyyətlərinə görə yaradılır. Bəzən də adlandırma dildə və nitqdə istifadə zamanı istənilən mənəni ötürə bilmir, buna görə də yazıçılar yeni adlar seçirlər. “Əslində yeni söz yaratmaq bədii üslubda daha çox mübahisə yaradan məsələlərdəndir. Ədəbiyyat tarixindən klassiklərin bədii dilə yeni sözlər gətirməklə, onun lüğət fondunu zənginləşdirdikləri bizə məlumdur. Lakin bu, bədii ədəbiyyatın vəzifəsi olmasa da, yaradıcılıq baxımından təqdirəlayiq bir işdir” [2, s.11]. Bir çox ədiblərin əsərlərində yazıçı təxəyyülünün məhsulu olan uydurma adlarla qarşılaşırıq. A.Məsudun “Dahi” hekayəsində də belə təxəllüslərə rast gəlirik. Yazıçı yaratdığı obrazların daxili aləminin açılması və tipin oxucuya hərtərəfli çatdırılmasında bədii vasitə kimi təxəllüslərdən məharətlə istifadə etmişdir: *Səhhət Qurumgöy, Dünya Qocagül, Əhməd Ağləpə, Qaya Qarayel*. “*Odur ki, günün axırına yaxın Əhməd Ağləpə çaşqın görkəmlə kabinetin qapısından içəri boylanarkən, Qulam Hüseyinli o gecəki yuxusunu xatırladı*” [14, s.103]. Bu nümunədə verilən “*Ağləpə*” təxəllüsü yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Yazıçı əsərdə təxəllüsləri hansı məqsədlə seçdiyi haqqında fikir bildirmir. Nümunələrə nəzər salaq: “*Bu an telefon zəng çaldı və dəstəyin o biri başından Qaya Qarayelin çığirtısı eşidildi*”. “Qara yel” kənd təsərrüfatı bitkilərini məhv edən külək növüdür. Bədii ədəbiyyatda yazıçı və şairlər öz əsərlərində “qara yel” ifadəsindən istifadə edirlər. S.Süleymanov “Qarayel” povestinə, Ə.Gorani isə “Qara yel” romanına belə bir başlıq seçmişdir. Onlar “Qarayel” təxəllüsünü məcazi mənada işlətmişlər: “*Qulam Hüseyinlinin – Nə bəyanat?... Siz də ev istəyirsiniz? – sualına, Dünya Qocagül – Niyə də istəməyək? Biz burada acından qırılıırıq, mənzilləri isə əlli yerdə imarəti olan qocalara verirlər*” [14, s.115]. Maraqlı təxəllüslərdən biri də “*Qocagül*” təxəllüsüdür. “*Prezident ... Səhhət Qurumgöyün son silsiləsindən şeir deyib*” [14, s.116]. Nümunələrdə təsvir olunan bu obrazların timsalında müəllif dövrünün ictimai xadimlərinin acınacaqlı vəziyyətini təsvir etmişdir. Əsərdə obrazların xarakteri ilə təxəllüslər arasında uyğunluq yaradılmışdır. Onların seçdiyi təxəllüslərdən də bəlli olur ki, bu ziyalıların elmə dair gördüyü işlər mənasız və faydasızdır.

2. *Tarixi şəxsiyyətlərin adlarından yaranan təxəllüslər*: Bədii əsərlərdə tarixi şəxsiyyət, yazıçı, şair, məşhur qəhrəmanlar, əfsanəvi adlara üslubi məqsədlər üçün müraciət olunur. Məsələn, *Atilla Zərdüşt, Nizami, Nəsimi, Füzuli, Sabir* və b. A.Məsudun “Dahi” əsərində verilən nümunəyə nəzər salaq: “*Bir də deyilənə görə Atilla Zərdüştün vəziyyəti ağır idi*” [14, s.113]. Atilla və Zərdüşt ayrı-ayrı dövrlərdə yaşamış tarixi şəxsiyyətlərdir. Müəllif bu iki adı bir araya gətirərək, təxəllüs kimi vermişdir. Bu barədə H.Hüseynovanın fikirləri də böyük maraq doğurur: “Poetik onomastikada görünən maraqlı cəhətlərdən biri onomastik vahidlərin poetik vasitəyə çevrilmələri, məcazi mənə kəsb etmələri ilə bağlıdır. Tarixi şəxsiyyətlərin adları özlüyündə ad olmadan əlavə müəyyən mahiyyət kəsb edir. Əfsanəvi və ədəbi qəhrəmanların adları yazıçıların yaradıcılığında bir silsilə təşkil edir. Yazıçının hadisəyə, təcəssümünü verdiyi məsələyə münasibətini bildirir” [4, s.14].

Bir çox hallarda bəzi yazıçıların yaradıcılığında, tarixi şəxsiyyətlərin həyatından bəhs edən əsərlərdə tarixi təxəllüslərə rast gəlirik. Məsələn, Ə.Cəfərzadənin Məhəmməd Füzulinin həyat və yaradıcılığında bəhs edən “Eşq sultanı” romanında *Füzuli, Fəzl, Mühibbi* kimi təxəllüslər vardır. “*Həbib Məhəmmədin “Füzuli” təxəllüsüylə yazdığı qəzəlləri əvvəlcə başqalarından eşitdi, sonra da onun öz dilindən dinlədi*” [15, s.76]. “*Atanın qulağı çalmışdı. Bilirdi ki, “Fəzli” təxəllüsü ilə şeirlər yazır*” [15, s.62]. “*Amma Bağdad Yavuz Sultan Səlim kimi qəzəbnak bir Sultan əvəzinə qanunlara əsl mənada riayət etməyən, eyni zamanda şair, alim, zərif bir insan olan Mühibbi təxəllüsü ilə şeirlər yazan şairin gəldiyindən xəbərsizdi*” [15, s.91]. Tarixi mövzuda yazılan bu romandan verilən nümunələrdəki təxəllüsləri tarixi şəxsiyyətlərin özləri seçmişdir. Onlara İ.Hüseynovun “İsahəq, Musahəq” əsərində (*Səməd Vurğun, Nizami Gəncəvi*) və S.Səxavətin “Rəmiş” hekayəsində də (*Məmməd Araz, Yaşar Nuri*) rast gəlirik.

3. *Quş adları əsasında yaranan təxəllüslər*: “Azərbaycan antroponimiyasında zoonimlər, daha doğrusu, müəyyən quşların adını bildirən sözlər də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən təxəllüs kimi qəbul edilmişdir” [13, s.100]. Z.Verdiyeva onları “ornitonim” təxəllüslər adlandırmağı daha doğru hesab etmişdir. Əvvəllər bu cür təxəllüslərdən yazıçı və şairlər daha çox siyasi məqsədlə istifadə etmişlər. Bədii əsərlərin dilində nadir hallarda rast gəlinən belə təxəllüsləri sənətkarlar müəyyən üslubi məqsədlərə görə işlədirlər. İ.Hüseynovun yuxarıda adı çəkilən əsərindəki “*Anadil*” təxəllüsü buna nümunədir. Rəşid obrazının özünə məhz bu təxəllüsü seçmə səbəbi də siyasi məsələlərlə əlaqədardır.

4. *Qəm, qüssə, dərd, kədər mənalarını bildirən sözlərdən yaranan təxəllüslər*: Yazıçılar belə təxəllüsləri, əsasən, obrazın ictimai vəziyyəti və məişəti ilə

əlaqələndirirlər. Məsələn, *“Nailə Ağlar”* – *“Nailə nənəm adını Nailə Ağlar qoymuşdu”* [16, s.387]. *“Küskün”* – *“Xalq şairi Küskünün dəfni Dövlət Dəfn Komissiyasının qərarı ilə üç gündən sonraya – Yazıçılar Birliyinin Qurultayı işini bitirən günün səhərisinə təyin olundu”* [14, s.113].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, məqalədən belə nəticəyə gəlinir ki, yazıçılar, şairlər, habelə digər sənət sahibləri təxəllüslərdən müxtəlif üslubi məqsəd və vasitələr üçün istifadə edirlər. Müstəqillik illərində bədii dildə onların leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırılması, təxəllüslər haqqında məlumat verməklə yanaşı, Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubu üçün də müəyyən məlumat vermiş olur. Təxəllüslərin üslubi və leksik-semantik cəhətdən araşdırılması dilçiliyimiz üçün əhəmiyyətli məsələlərdən biridir.

Digər bir mühüm məsələ isə onomastikanın ən geniş sahələrindən biri olan antroponimiyanın tərkib hissəsinə daxil olan şəxs adları, soyadlar, ləqəb və təxəllüslərin xarakterik xüsusiyyətlərini dərinədən öyrənməkdir. Çünki yalnız yazıçı, şairlərin deyil, həm də jurnalistlər və ayrı-ayrı müəlliflərin də anonim imza kimi istifadə etdikləri bu köməkçi ad kateqoriyası onomastikanın digər şöbələri ilə sıx bağlıdır. Toponimlər (yer adları), hidronimlər (su hövzələrinin adları), ornitonimlər (quş adları) əsasında formalaşan təxəllüslər zaman-zaman mövcud olaraq, gizli imzalar kimi istifadə olunmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərli Y. (2014). Azərbaycan dilinin onomastikası müstəqillik dövründə. Bakı, Elm və təhsil. 386 s.
2. Əliyeva D. (2010). M.S.Ordubadinin dili və üslubu. Bakı, Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri, № 2, s.10-14.
3. Ərəb və fars sözləri lüğəti. (1967). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı. 1035 s.
4. Hüseynova H. (2017). Bədii əsərlərdə onomastik vahidlərin rolu. Bakı, ADPU nəşriyyatı. 190 s.
5. Qurbanov A. (2004). Azərbaycan onomologiyasının əsasları, II cild (2 cilddə). Bakı, Nurlan. 504 s.
6. Qasımova E., Əliyeva A. (2019). Azərbaycan satirik mətbuatında gizli imzalar. Bakı, Avropa. 194 s.
7. Mikayılova Ə. (2008). Onomastik vahidlərin üslubi imkanları. Bakı, Memar Nəşriyyat-Poliqrafiya. 302 s.
8. Mustafayeva Q. (1990). Adların üslubi imkanları. Bakı, APİ nəşri. 98 s.
9. Paşayev A. (2015). Azərbaycan antroponimikası. Bakı, 320 s.
10. Paşayev A. (2018). Azərbaycan təxəllüsşünaslığının əsasları. Bakı, Elm və təhsil. 304 s.
11. Piriyeva L. (1997). “Molla Nəsrəddin” jurnalında onomastik vahidlər. Bakı, 119 s.
12. Vəliyeva T. (1997). Mehdi Hüseyinin onomastikası. Bakı, Zaman. 82 s.
13. Verdiyeva Z. (1990). Köməkçi ad kateqoriyaları. Bakı, Maarif. 225 s.
14. Məsud A. (2005). Yazı (roman, esse, hekayə). Bakı, Qanun nəşriyyatı. 432 s.
15. Cəfərzadə Ə. (2005). Eşq sultanı. Bakı, Şirvanəşr. 204 s.
16. Hüseyinov İ. (2009). Seçilmiş əsərləri, V cild (6 cildə). Bakı, Avrasiya press. 480 s.
17. Səxavət S. (2003). Nekroloq (roman). Bakı, Mütərcim. 392 s.

Müasir Azərbaycan dilində omonimlərin tipləri

Elşad Abışov

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. Müasir Azərbaycan dili kafedrası, ADPU.
Azərbaycan. E-mail: elsad_abisov@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

XÜLASƏ

Məqalədə müasir Azərbaycan ədəbi dilində fikrin obrazlılığının, ifadəliliyinin təmin edilməsində müstəsna əhəmiyyətə malik olan təsadüfi omonimlər və onların spesifik xüsusiyyətləri linqvistik istiqamətdə tədqiqata cəlb edilir. Araşdırma prosesində təsadüfi omonimlərin və onların tiplərinin təsnifatı probleminə mövcud elmi-nəzəri mülahizələr əsasında aydınlıq gətirilir. Linqvistik müşahidələrdən məlum olur ki, omonimlərin tipləri sırasına omofon, omoforn, omoqraf, leksik omonimlərlə yanaşı, leksik-qrammatik və qrammatik omonimlər də daxil edilməlidir. Dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində omonimləşmə hadisəsi qədim tarixə malikdir.

AÇAR SÖZLƏR

omofon, omoforn,
omoqraf, omonim,
semantika

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 15.11.2021
qəbul edilib: 22.11.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri doktoru,
professor İsmayıl Kazımov.

Types of homonyms in the modern Azerbaijani language

Elshad Abishov

Doctor of Philosophy in Philology, Associate Professor. Department of modern Azerbaijani language, ASPU. Azerbaijan.

E-mail: elsad_abisov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-5048-1872>

ABSTRACT

The accidental homonyms and their specific features having exceptional importance during the providing of figurativeness, expressiveness of thought in the modern Azerbaijani literary language are attracted to the research linguistically in the article. The accidental homonyms, in other words, the issues of classification of the types of homonyms are clarified on the basis of the existed scientific-theoretical views in the process of research. It is known from the linguistic survey that, the lexical-grammatical homonyms and grammatical ho-mononyms must be also included to the order of types of homonyms besides with the homophone, homoform, homograph and lexical homonyms.

KEYWORDS

homophone,
homoform,
homograph,
homonym, semantic

ARTICLE HISTORY

Received: 15.11.2021

Accepted: 22.11.2021

Giriş / Introduction

Mənbələrdə omonimləşmənin Azərbaycan dili ilə yanaşı, türk dillərində də əski çağlarda güclü olduğu, yəni omonimlərin sayının üstünlük təşkil etdiyi qeyd olunur [6, s.160]. Bu isə, bədii təfəkkürün məhsulu kimi təzahür edən omonim sözlərin, fikrin daha obrazlı, təsirli və emosional ifadəsindəki rolu, həmçinin bədii nitqdə cinas yaratması ilə bağlıdır. Məsələn:

Könül, sən ki düşdün eşqin bəhrinə,
Narın çalxan, *narın* silkin, *narın* üz.
Dost səni bağına bağban eyləsə,
Almasın dər, gülün iylə, *narın* üz
[Aşığı Ələsgər].

Şeir parçasında verilmiş məcazi mənalı *narın* (incə, ehtiyatlı) sözü meyvə anlayışını bildiren *nar* (-ı⁴ mənsubiyyət şəkilçisi, -n bitişdirici samitdir, təsirlik halın şəkilçisi isə ixtisar olunub) sözü ilə leksik-qrammatik, *üz* (suda üzmək) feili isə, özündən sonra gələn və onunla fərqli mənaya malik olan *üz* (qoparmaq) sözü ilə leksik-semantik omonimlik əmələ gətirmişdir.

Omonimləşmə hadisəsi dilə ağırlıq verdiyi üçün müasir dövrə doğru omonim sözlərin sayı xeyli azalmışdır. Lakin buna baxmayaraq, omonimlər və onların tipləri bədii dildə, xüsusilə poeziyada üslubi rəng yaratmaq imkanlarına malik olduqları üçün Azərbaycan ədəbi dilində indi də geniş istifadə olunur.

Omonimlərlə ümumi formaya malik olan və bu səbəbdən də omonim tipləri adlandırılan söz qrupları (bəzən bunları təsadüfi omonimlər də adlandırırlar) ilə bağlı mənbələrdə müxtəlif məlumatlara rast gəlinir.

Prof. A.M.Qurbanov bu barədə yazır: “Sözlərin eyni şəkildə səslənməsi hadisəsi hər dilin öz qanunları əsasında fonetik, morfoloji və leksik cəhətlə əlaqədardır. Buna görə də omonimlərin təxminən aşağıdakı tipləri mövcuddur: fonetik omonimlər, yəni omofonlar, morfoloji omonimlər, yəni omofonlar və leksik omonimlər, yəni xüsusi omonimlər” [3, s.328]. Prof. S.Cəfərov bu qrupa leksik-qrammatik omonimləri də daxil etmişdir [1, s.26].

Omonimlərin tipləri içərisində maraq doğuran söz qruplarından biri də omograflardır. Omograflar yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan sözlərin qarşılaşdırılması ilə yaranır, başqa sözlə, *müxtəlif şəkildə tələffüz olunub, eyni formada yazılan sözlərə omograf deyilir*. Məsələn:

Sürüdən ayırıb tez əlli *qoyun*,
Dedi ki, bunları yol üstə *qoyun*
[S.Ə.Şirvani].

Prof. H.Həsənov omoqrafların bu xüsusiyyətini əsas götürərək, onların fonetik tərkibcə və qrammatik cəhətdən omonimlərdən fərqləndiyini və buna görə də qrafik omonimlər kimi şərh edildiyini bildirir [7, s.54]. O, daha sonra yazır ki, omoqraflar bir-biri ilə qarşılaşdırıldıqda adama elə gəlir ki, onlar həm yazılış, həm də forma cəhətdən bir-birinin eynidir. Əslində isə, bunlar müxtəlif vurğulu sözlər olub, tələffüzcə fərqlənir. Məsələn: *alma` - a`lma, əki`n - ə`kin* və s. [7, s.54]. Göründüyü kimi dilçi-alim omoqrafları qrafik omonimlər adlandırsa da, onların omonimlərin digər tiplərindən (omofon və omofomlardan) vurğuya görə fərqləndiyini göstərir.

Prof. A.M.Qurbanov da omoqrafların omonimlərin digər tiplərindən vurğunun köməyi ilə fərqləndiyini diqqətə çatdırır [3, s.329]. Lakin o, H.Həsənovdan fərqli olaraq, omoqrafları morfoloji omonimlərlə, yəni omofomlarla əlaqəli şəkildə izah edir. Tədqiqatçı bununla bağlı yazır: “Müasir Azərbaycan ədəbi dilində bəzi sözlər bu və ya digər qrammatik formaya düşəndə, eyni zamanda həm omofom, həm də omoqraf olur”. Məsələn:

Alma` budağından alça tökülməz
[Atalar sözü].
Evini, malını yadına salma,
Xan izn versə də, boynuna *a`lma*
[M.V.Vidadi].

Alim nümunələr üzərində fikrini belə şərh edir: “Alma sözü isimdir, meyvə anlayışını bildirir və vurğusu ikinci hecanın üzərinə düşür. İkinci nümunədəki alma sözü feildir (almaq), vurğusu birinci hecanın (al-ın) üzərinə düşür. “Al” feili ikinci şəxsin təkli, əmr formasında işləyərkən alma ismi ilə omofom, vurğuya görə isə omoqraf əmələ gətirir” [3, s.329]. Məsələnin bu şəkildə qoyuluşu dildə fərqli fonosemantik hadisə kimi çıxış edən omoqraf və omofomların mahiyyətcə eyniləşdirilməsi deməkdir ki, bu da öz növbəsində onların sərhəddinin qarışdırılmasına və fikir dolaşığına yol açır. Fikrimizcə, bəzi dərslərdə omofomların məzmunca omoqraflarla eyniləşdirilməsi və hər iki dil hadisəsinin morfoloji omonimlərə daxil edilməsi faktı məhz buradan qaynaqlanır. Bu yanlışlıq omofomlara verilən tərifdə daha aydın şəkildə müşahidə olunur. “Morfoloji omonimlər, yəni omofom və omoqraflar yazılışı və forması eyni olan müxtəlif vurğulu sözlərdir” [5, s.168].

Problemin mahiyyətini aydınlaşdırmaq və fikir dolaşılığını aradan qaldırmaq üçün hər iki anlayışın (omoform və omoqrafların) dildə ifadə etdiyi mənanı ayırı-ayrılıqda nəzərdən keçirmək lazım gəlir. Bu baxımdan, S.Cəfərovun nəzəri mülahizələri məzmunca daha dolğun və anlaşılandır. O, omoqrafların yalnız yazılışı eyni, səslənməsi müxtəlif olan leksik vahidlərin qarşılaşdırılması, omoformların isə sözlərin müxtəlif qrammatik şəkilləri ilə uyğunlaşması yolu ilə yarandığını qeyd edir [1, s.24-25].

Deməli, omoformların əmələ gəlməsində yalnız morfoloji əlamətlər (şəkilçilər) iştirak etdiyi halda, omoqrafların yaranmasında söz kökləri və şəkilçilərlə yanaşı, vurğu da həlledici rol oynayır, onu tələffüzçə morfoloji omonimlərdən (omoformlardan) fərqləndirir. Nəticədə, omoqraflar (omoformlardan fərqli olaraq) dildə morfoloji yox, fonomorfoloji və fonoleksik hadisə kimi özünü göstərir. Omoqrafları funksiyasına uyğun olaraq, bu şəkildə izah etmək olar: *Dildə vurğuya görə fərqlənən söz və ya söz formalara omoqraflar deyilir*. Məsələn: akademi`k-a`kademik, şaxt`a-şa`xta, dimdi`k-di`mdik və s.

Omoformlar bir çox hallarda məzmun etibarlı ilə tək-cə omoqraflarla deyil, leksik-qrammatik omonimlərlə də eyniləşdirilir, hətta fərqləndirilmədən morfoloji omonimlər kimi leksik-qrammatik omonimlər də omoformlar adı altında sistemləşdirilir. Analoji hadisəyə son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyi ilə bağlı yazılmış əksər dərslik və dərs vəsaitlərində təsadüf olunur. Belə mülahizələrdən birində deyilir: “*Əsgər çoxlu yara almışdır*” və “*Sözümü yara çatdır*” cümlələrindəki “yara” sözləri köklərinə görə fərqlənir. Birinci cümlədəki “yara” sözü başlanğıc formada, ikinci cümlədəki “yara” sözünün kökü isə “yar” ismidir (-a qrammatik şəkilçidir). Qrammatik şəkilçinin köməyi ilə aralarında bu cür oxşarlıq yaranan sözlər omoform adlanır [4, s.20].

Verilmiş cümlələrdəki “yara” və “yar-a” sözlərinin izahı doğrudur, lakin dildə bu qayda ilə əmələ gələn təsadüfi omonimlik omoform yox, leksik-qrammatik omonimlik hesab olunur.

Omoformların semantikasını və formalaşma xüsusiyyətləri göstərir ki, onları leksik-qrammatik omonimlərlə eyniləşdirmək olmaz. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi omoformlar morfoloji əlamətlərin (qrammatik şəkilçilərin) köməyi ilə yaranır. Məsələn:

Can evinə sığışmayan *arzular*,
Bu dünyada neçə dünya *arzular*

[S.Vurğun].

Bəndin 1-ci misrasındakı “arzular” sözü isim (arzu) olub, cəm şəkilçisi -lar², 2-ci misradakı “arzular” sözü isə feil (arzula) olub, kökünə III şəxs təkine qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi əlavə edilməklə, qrammatik şəkilçilər hesabına omoform əmələ gətirmişdir.

Nümunələrdən də aydın olur ki, omoformlar yalnız qrammatik şəkilçilərin iştirakı ilə yaranır (arzu-lar, arzula-r). Sözün kök və ya əsasının omonimliyinin onlarla (omoformlarla) hər hansı əlaqəsi yoxdur.

Mövcud nəzəri-lingvistik mülahizələrə əsasən başlanğıc formada olan sözlərlə (söz əsası ilə) qrammatik şəkilçili leksik vahidlərin omonimliyi leksik-qrammatik omonimlərə aid edilir. Leksik-qrammatik omonimlərin səciyyəvi cəhəti odur ki, qarşılaşdırılan sözlərdən biri leksik, nominativ mənasını saxlayır, ikincisi isə qrammatik dəyişmə nəticəsində öz qarşılığına omonim hüququ qazanır [1, s.26]. Məsələn:

Dağdan yel *əsir* yenə,
Səbrimi kəsir yenə.
Gəldin mənə eylədin,
Yolunda *əsir* yenə.

Bayatının 1-ci misrasındakı “əs” feili indiki zaman -ır⁴ şəkilçisi qəbul edərək, 4-cü misradakı “əsir” ismi ilə omonim (leksik-qrammatik) olmuşdur.

Omonimlərin tipləri ilə bağlı mübahisə doğuran məqamlardan biri də müstəqil mənalı sözlərin (əsas nitq hissələrinin) köməkçi sözlərlə (köməkçi nitq hissələri ilə) uyğunlaşması əsasında yaranan omonimliyin leksik omonimlərə daxil edilməsidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dildə mövcud olan digər söz qruplarında olduğu kimi, omonimlərin təsnifatında da elmi-məntiqi qanunauyğunluq gözlənilməlidir. Bu qanunauyğunluğa əsasən deyə bilərik ki, leksik omonimlik həqiqi və ya əsl omonimlikdir, onun əmələ gəlməsində iştirak edən leksik vahidlərin müstəqil lüğəvi mənaya malik olması mütləqdir. Məsələn:

Ovçu gəlib saldı hər yana nəzər,
Gördü tor yarılıb, yox ovdan *əsər*

[Q.Zakir].

Kasıb komacığım özümə yetər,
Burda yazılmışdır yüzlərlə *əsər*

[S.Vurğun].

Birinci bənddə verilmiş əsər (nişan, iz mənasında) vahidi ilə ikinci bənddəki əsər (yaradıcılıq mənasında) sözü eyni yazılışa, səslənməyə və fərqli lüğəvi mənaya malik müstəqil sözlər olduqları üçün leksik-semantik omonimlik təşkil edirlər.

Lüğəvi mənadan məhrum olan köməkçi sözlər (köməkçi nitq hissələri) isə ancaq qrammatik mənə daşdıqları üçün onların müstəqil sözlərlə (əsas nitq hissələri ilə) uyğunlaşmasından yaranan omonimliyin leksik omonimlərə daxil edilməsi özünü doğrultmur. Əsas və köməkçi sözlərin omonimliyinin qrammatik omonimlərə aid edilməsi hallarına da rast gəlinir [2, s.69].

Mülahizənin nə dərəcədə əsaslı olduğunu aydınlaşdırmaq üçün öncə qrammatik omonimlərin məzmun və xarakteri aydınlaşdırılmalıdır. “Bu tip omonimlərin də deyilişi və yazılışı eyni olur, lakin mənalarından biri əsas nitq hissəsinə, digəri köməkçi nitq hissəsinə və yaxud hər iki mənə köməkçi nitq hissəsinə aid olur. Məsələn: *kimi* (əvəzlik, qoşma), *ilə* (bağlayıcı, qoşma), *yəni* (ədat, bağlayıcı)” [1, s.27].

Əsas nitq hissələrinin qrammatik omonimlər adı altında qruplaşdırılması onların təyinatının nəzəri cəhətdən qüsurlu olduğunu göstərir, çünki sözlərin nitq hissələrinə qədərki leksik funksiyaları və omonimliyini şərtləndirən leksik mənə leksikologiyanın əsas məzmun xəttini təşkil edir. Müstəqil mənəli leksik vahidlərdən ibarət olan əsas nitq hissələrinin omonimliyi də qrammatik deyil, məhz leksik zəmində baş verən semantik hadisə olduğundan, sözün tam mənasında yuxarıda qeyd edildiyi kimi leksik omonimlik hesab olunur.

Bu fakt deməyə əsas verir ki, qrammatik omonimlik ancaq köməkçi sözlər (köməkçi nitq hissələri) və şəkilçilər arasında baş verən dil hadisəsidir. Bunu nəzərə alaraq, qrammatik omonimlərə belə bir tərif vermək olar: *Köməkçi morfemlərin qarşılaşdırılması ilə yaranan omonimlərə qrammatik omonimlər deyilir.* Məsələn: *ki* (ədat, bağlayıcı), *ilə* (qoşma, bağlayıcı), *-in⁴* (hal və mənsubiyyət şəkilçisi), *-li⁴* (isim və sifət düzəldən şəkilçi) və s.

Leksik və qrammatik omonimlərin səciyyəli xüsusiyyətləri ilə bağlı qanunauyğunluqlardan, həmçinin dil materialları üzərində aparılan müqayisə və təhlillərdən aydın olur ki, əsas və köməkçi nitq hissələrinin qarşılaşdırılması ilə yaranan omonimliyin istər leksik, istərsə də qrammatik omonimliyə daxil edilməsi nəzəri cəhətdən qüsurludur. Bu da, nəticə etibarilə, omonimlərin tipləri üzrə təsnifata yenidən nəzər salmağın zəruriliyini göstərir.

Sözlər omonimlərin tipləri üzrə qruplaşdırılarkən, omonimliyi şərtləndirən spesifik xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla, onu formalaşdıran hər bir leksik vahidin leksik, semantik, qrammatik mənası aydınlaşdırılmalı, tərkibində iştirak edən şəkilçinin (əgər iştirak edirsə) omonimiyaratma imkanlarına diqqət yetirilməlidir.

Əsas və köməkçi nitq hissələrinin leksik-semantik xüsusiyyətlərinin bu əsasda təhlili göstərir ki, onların qarşılıqlı iştirakı ilə formalaşan omonimlik leksik-qrammatik omonimlikdir. Ona görə ki, bu tip omonimliyi əmələ gətirən tərəflərdən biri müstəqil leksik məna daşımaqla leksikologiyanın, digəri ancaq qrammatik məna kəsb etməklə qrammatikanın obyektini təşkil edir.

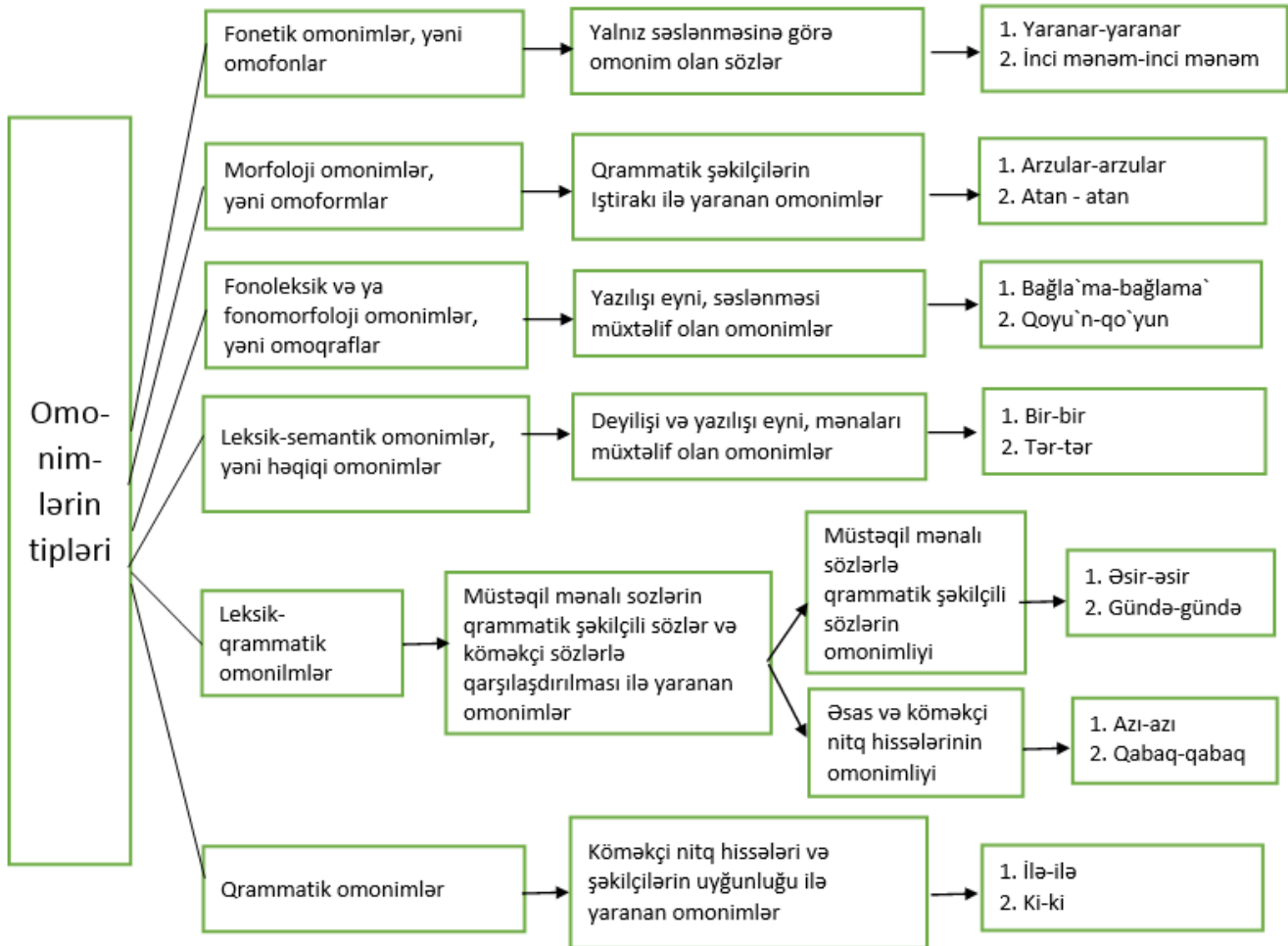
Bu məntiqi qanunauyğunluq, yəni leksik-qrammatik omonimlərin spesifikasiyasının doğrduğu səciyyəvi xüsusiyyətlər ona verilən tərifdə də öz əksini tapmalıdır. Həmin xüsusiyyətlərin əsasında leksik-qrammatik omonimlərə verilən tərfi bu şəkildə səciyyələndirmək olar: *Kök və ya əsasdan (başlanğıc formadan) ibarət olan müstəqil mənalı sözlərin qrammatik şəkilçili leksik vahidlər və köməkçi sözlərlə (köməkçi nitq hissələri ilə) qarşılaşdırılması ilə yaranan omonimlərə leksik-qrammatik omonimlər deyilir.* Leksik-qrammatik omonimlər dildə iki formada özünü göstərir. Bunlardan biri leksik nominativ vahidlə qrammatik şəkilçili sözün qarşılaşması ilə yaranır. Məsələn:

Əzizinəm *gündə* mən,
Kölgədə sən, *gündə* mən.
İldə qurban bir olar,
Sənə qurban *gündə* mən.

Bayatının 1-ci misrasındakı “gün” ismi, yerlik hal şəkilçisi (də) qəbul edərək, 4-cü misradakı “gündə” (hər gün) zərfi ilə omonim olmuşdur. İkincisi isə, əsas və köməkçi nitq hissələrinin uyğunlaşması əsasında baş verir: Məsələn: isim-ədat omonimliyi: *azı* dişi ağzındadır – isim; *azı* üç saata gələr – ədat. İsim nida omonimliyi: *Ay* Yerin peykidir – isim; *Ay*, deyiləm ki mən özgəsi – nida və s.

Beləliklə, dildə fonosemantik hadisə kimi özünü göstərən omonimləri fonetik, leksik-semantik və morfoloji xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq, verilən tiplər üzrə qruplaşdırmaq olar. Bu qruplaşma aşağıdakı cədvəldə də əks edilmişdir:

- Fonetik omonimlər, yəni omofonlar;
- Morfoloji omonimlər, yəni omoformlar;
- Leksik-semantik omonimlər, yəni həqiqi omonimlər;
- Fonoleksik və ya fonomorfoloji omonimlər, yəni omoqraflar;
- Leksik-qrammatik omonimlər;
- Qrammatik omonimlər.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə omonimlərin tipləri ilə bağlı elmi ədəbiyyatlarda əks olunan mülahizələr nəzərdən keçirilir, Azərbaycan dilində təsadüfi omonim kimi işlənən dil vahidlərinin elmi faktlar və dil materiallarına əsaslanan yeni təsnifatı təqdim edilir. Araşdırmada, həmçinin leksik-qrammatik omonimlərlə omoformların, habelə omoformlarla omoqrafların, leksik omonimlərlə qrammatik omonimlərin sərhəddi məsələsinə də geniş linqvistik tədqiqatlar əsasında aydınlıq gətirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
2. Qurbanov A.M. (1989). Ümumi dilçilik, I cild. Bakı, Maarif. 568 s.
3. Qurbanov A.M. (2003). Müasir Azərbaycan ədəbi dili, I cild. Bakı, Nurlan. 450 s.
4. Nağısoylu M., Zeynallı M., Hüseynov S. (2013). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, 271 s.
5. Xəlilov B. (2008). Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı, Nurlan. 442 s.
6. Xəlilov B. (2013). Müasir Azərbaycan dili (Fonetika). Bakı, Bakı Çap Evi nəşriyyatı. 317 s.
7. Həsənov H. (1980). Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, 308 s.
8. Manafov E. (2019). Azərbaycan dili (Abituriyentlər üçün dərs vəsaiti). Bakı, Güvən nəşriyyatı. 319 s.

Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığında folklorun yeri və rolu

Sevinc Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi. AMEA Folklor İnstitutu, “Folklor və yazılı ədəbiyyat” şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

XÜLASƏ

Mirvarid Dilbazinin əsərlərində öz ifadəsini tapan, diqqətimizi cəlb edən nə varsa, hamısı cəmiyyətimizdə baş verən hadisələrin tərənnümüdür. Bu baxımdan, onun aktuallığı, yeniliyi ilə hər zaman nəzərə çarpan şeirləri bu gün də kitabsevər, mütaliyəyə marağı olan oxucular tərəfindən sevilərək oxunur, həm uşaqların, həm də gənc nəslin sağlam ruhda yetişməsində mühüm rol oynayır. Mirvarid Dilbazinin əsərlərini oxuduqca görürük ki, onların hər biri orijinal olmaqla bərabər, xüsusi yaradıcılığın məhsuludur. Bu zaman nəzərimizi çəkən bir məqam da var ki, sənətkar əsərlərinin adlarına həssaslıqla yanaşmış, onların mövzu və ideyasından qaynaqlanan xalq ifadəsini başlıq olaraq fərqləndirmişdir. Təhlil zamanı görürük ki, şairənin qələm məhsulundan yaranan bu keyfiyyətlər əsərləri ilə həmahənglik təşkil edir. Zəhmət və həyat eşqindən doğan bu yaradıcılıq yolunun oxucuya aşılamaq istədiyi bir amal var: xeyirxahlıq, sədaqət, düzlük.

AÇAR SÖZLƏR

Mirvarid Dilbazi,
folklor, yazılı ədəbiyyat,
atalar sözləri, xalq
ifadələri, uşaq
ədəbiyyatı, müharibə
mövzusu

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 26.10.2021
qəbul edilib: 01.11.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənlı.

The place and role of folklore in the works of Mirvarid Dilbazi

Sevinj Aliyeva

PhD in Philology, Leading researcher. "Folklore and written literature" department of the Institute of Folklore of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

ABSTRACT

Everything that finds its expression in the works of Mirvarid Dilbazi and attracts our attention is a hymn to the events that took place in our society. From this point of view, the relevance and novelty of Mirvarid Dilbazi's poems are always noticeable. Mirvarid Dilbazi's works are still read with interest by book-loving readers, who play a role in the healthy upbringing of both children and the younger generation. It is not so easy to study the work of Mirvarid Dilbazi in the true sense of the word. As we read and analyze the works, we see that each of them is original and a product of special creativity. There is a point in Mirvarid Dilbazi's work that the artist was sensitive to the names of his works and distinguished the national expression derived from the theme and idea of each work as a title. As we analyze, we see that these qualities from Mirvarid Dilbazi's pen experience are in harmony with his creativity. There is one thing that Mirvarid Dilbazi's creative way, born of hard work and love of life, wants to instill in the reader: kindness, loyalty, honesty.

KEYWORDS

Mirvarid Dilbazi,
folklore, written
literature, proverbs,
folk expressions,
children's literature,
war theme

ARTICLE HISTORY

Received: 26.10.2021

Accepted: 01.11.2021

Giriş / Introduction

XIX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq, yetmiş illik zəngin yaradıcılıq yolu keçən Xalq şairi Mirvarid Dilbazi müasir Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış sənətkarlarından biridir. Onun adlarını nümunə kimi göstərəcəyimiz aşağıdakı kitablarında da fikrimiz öz təsdiqini tapır: “Mən hədiyyəyəm” (1948), “Balaca nümayəndə” (1950), “Qardaşlar” (1955), “Seçilmiş şeirləri” (1957), 2 cildlik “Seçilmiş əsərləri” (1967-1968). Kitablarını oxuyub təhlil etdikcə, bir daha əmin oluruq ki, Mirvarid Dilbazi əsərlərini insan qüdrətinin əzəmətinə, xeyirxah, zəhmətkeş insanların tərənnümünə həsr etmişdir. Şairənin uşaqlar üçün yazdığı “Günəş”, “Yaz yağışı”, “Yaz buludu”, “Göy gurlayır”, “Yaz gəlir”, “Açıl bənövşə”, “Bahar bayramı”, “Şəlalə”, “Həkim təbiət” və s. şeirlərində təbiət gözəlliyinin tərənnümü ilə yanaşı, xalqın ruhu, xalq ifadəsinin təsviri bu gün də qorunub saxlanılmaqdadır. Dəyərli sənətkar folklor nümunələrinin bütün imkanlarından istifadə etməklə yaratdığı əsərlərə incə ruhlu ahəng qatmışdır. Bu keyfiyyətlər Mirvarid Dilbazi yaradıcılığına marağı daha da artırır. 1984-cü ildə qələmə aldığı “Mən ölmək istəmirəm” fikrinin əks olunduğu şeirində deyildiyi kimi:

Qoca köklər üstündə
Olur meyvəli budaq,
Mən ölmək istərəm,
Gözlə, məkanım torpaq.

Bir bəndini qeyd etdiyimiz bu şeirdə əvvəldən sonadək folklorla fəlsəfi fikrin gücü bir-birini əvəz edir. 3-cü misrada isə “Mən ölmək istərəm”, – söyləyən sənətkar hər iki xalq düşüncəsinə aid poetik mənzərənin əzəmətini aydın şəkildə göstərir [2, s.170]. 1996-cı ildə yazdığı “Əhval-ruhiyyə” adlı şeirində ifadə etdiyi “Yaşıl yarpaq sabah sarı xəzəldir” misrasında xalqımızın illərdən bəri qoruyub saxladığı folklor nümunəsi öz poetik təsvirini tapmışdır. Şeirdən aşağıdakı bəndə diqqət yetirək:

Sonu olan planetdə yaşaram,
Gah susaram, gah kükrərəm, daşaram,
Aldadılmış bir uşağa oxşaram,
Yaşıl yarpaq sabah sarı xəzəldir,
Fani dünya niyə belə gözəldir?

[2, s.184].

“Qaranquş”, “Torağay”, “Sığırcın”, “Hop-hop”, “Cik-cik”, “İsti yuvada”, “Sarı qulan”, “Boz oğlağım”, “Çiçək yelləncək”, “Durnalar” şeirlərində də həm şairənin, həm də oxucunun heyvan və quşlara olan məhəbbəti xalq ruhuna söykənir. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanasında hazırlanan “Vətənin qüdrətindən güc alan sənətkar” adlı metodik vəsaitdə də yazıldığı kimi: “M.Dilbazi torpağa bağlı, el-obaya söykənən xalq zəmanətli, xalq dəyanətli, zəhmətkeş bir şairədir. O, uşaqların və yeniyetmələrin də sevimli şairəsi olmuş, yaradıcılığının böyük bir qismini onlara həsr etmiş, yalnız şairə kimi deyil, eyni zamanda bir ana, bir müəllimə kimi də uşaqların təlim-tərbiyəsində həmişə özünü cavabdeh hesab etmişdir. “Tarla mahnısı”, “Sünbülün mahnısı”, “Ayların söhbəti”, “Tapın görüm hansı quşam” və s. şeirləri uşaqların sevərək oynadığı kəpənəklər kimi, sevib dərdikləri çiçəklər kimi, qovub oynadıqları nəğməli quşlar kimi gözəldir. Bunlarda uşaq aləminə yeni əşya və hadisələr təqdim olunub, onlara bilik, zövq, yeni anlayış aşılanmışdır” [4, s.26]. “Tapın görüm hansı quşam” şeirinin tapmaca-şeyir formasında yazıldığı isə folklorun insan ruhunun, fikir və düşüncələrinin ifadəsi üçün nə qədər böyük gücə malik olduğunu bir daha göstərir.

“Mirvarid Dilbazinin ilk mətbu şeiri 1927-ci ildə işıq üzü görmüş “Qadınların hüriyyəti”, ilk kitabı isə 1934-cü ildə nəşr edilmiş “Bizim səsimiz”dir. Sonrakı illərdə “Vətən eşqi”, “Xatirələr”, “Bahardan məktub”, “Nağıllar”, “Gülbahar”, “Lalənin ağacları” kitabları çapdan buraxılıb. Şairənin “Məhsəti”, “Əlcəzairli qız”, “Partizan Aliyə” poemaları, “Göycək Fatma”, “Muğanda bahar” və s. əsərləri oxucu auditoriyası qazanmış sənət nümunələridir. 1967-1968-ci illərdə Mirvarid xanımın iki cildə, 1982-1983-cü illərdə isə üç cildə “Seçilmiş əsərləri” böyük tirajla çap edilib. “Poeziyasında quru, adamı utandıracaq bir misra belə olmayan” (Məmməd Namaz) Mirvarid Dilbazi həm də nəğməkar şairə idi. Bəstəkar Ağabacı Rzayeva onun “Çoban Qara”, “Evimizə gəlin gəlir”, “Anam yadıma düşdü”, “Laylay”, “Azərbaycan elləri” şeirlərinə dillər əzbəri olan, könülləri oxşayan mahnılar bəstələmişdir. M.Dilbazi dünya və türk xalqları ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrlə də tanınmışdır” [3, s.6].

Tanınmış şairənin şeirlərində “ana”, “torpaq”, “yurd” sözlərinin mənaları çox dərinidir. Doğma el-oba daşı-torpağı, insanları ilə onun yaradıcılığında incəliyinə qədər tərənnüm olunmuşdur. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, torpağa bağlılığın bu cür dərin sevgi ilə nəzmə çəkilməsində sənətkarın nəzəri mülahizələri də böyük rol oynamışdır. Mirvarid Dilbazinin ürəyi hər zaman vətən eşqi ilə çırpınıb. Yaradıcılığını öyrəndikcə, dəyərli şairəmizin təbiət gözəlliklərinə vurğunluğunun bir daha şahidi oluruq. “İnsan olmaz mən dözümdə”, “Od söndü, külüm qaldı”, “Od üstündə çiçək bitməz”, “Qadının əri gərək” əsərlərində isə xalqı vətəndə baş verənləri

olduğu kimi qiymətləndirməyə, zülmətə, düşməyə qarşı birlik göstərərək mərəd olmağa səslənmişdir. Sənətkar burada da folklor nümunələrinə istinad etmişdir. Onu da qeyd edək ki, müxtəlif janrlı folklorumuzun böyük bir qismini folklor ifadələri, xalq deyimləri, xalq hikməti tutur. Tarixi çox qədim olan xalq deyimləri bədii cəhətdən də çox mükəmməl olub, yazılı ədəbiyyat nümunələrimizdə qorunaraq bu günümüzdə kimi gəlib çatmışdır. Bu isə Azərbaycan xalqının qədim və zəngin folklorunun təbliğinin nəticəsidir. “Qarğa bülbül yuvasında” şeirində də aydın görünür ki, burada xalq ifadəsi uğurla əks olunur və bu ifadə əsərə bir canlılıq, şəffaflıq gətirir:

Tikan gördüm gül yerində,
Cırtan gördüm fil yerində,
Dedilər yum gözlərini,
Di, get, yıxıl, öl yerində.
Qarğa bülbül yuvasında,
Bülbüllük iddiasında,
Gözüm qan ağlar, qarğalar,
Uçsa vətən səmasında

[2, s.173].

“Od üstündə çiçək bitməz” əsəri isə xalqımızın duyğularını, dünyaya baxışını özündə əks etdirir. Folklordan süzülüb gələn deyim və səmimiyyət ilə zəngin olan bu əsərdə sənətkar “Gül solubdur, bülbül ötməz” misalını nümunə çəkərək, mənə ilə formanın vəhdətinə daha çox önəm vermişdir:

Sən o tayda,
Mən bu tayda,
Körpüsüzdür dərin çay da,
Çağırıram hey, nə fayda
Sənə səsım, ünüm yetməz.
Ağlar söyüd bu sahilə,
Yarpaq açar, tökər ildə.
Adın alovlanır dildə,
Od üstündə çiçək bitməz,
Göy guruldar, şımşək çaxar,
Selləri gözümdən axar,
Gəldi yenə gözəl bahar,
Gül solubdur, bülbül ötməz.

Mirvarid Dilbazi xalq yaradıcılığının hikmətini, aforizmini “Sarı sünbül”, “Tarla mahnısı”, “Biçin nəğməsi”, “Ulduzları fəth edən qız”, “Həcər xalça toxuyur”, “Babanın nəğməsi”, “Ata və oğul”, “Məhəbbət karvanım” şeirlərində də yaşatmışdır. Əsərlərdə müxtəlif bədii boya və üsullarla təsvir olunmuş xalq hikməti ağsaqqallarımızın keçmişdən bu günümüzə kimi bizlərə miras kimi ötürdükləri həyat məktəbidir və bu hikmət oxucunu əxlaqi-tərbiyəvi təsir altında saxlayır. “Məhəbbət karvanım” şeirində diqqətimizi çəkən “Mən gülü tikana qata bilmərəm” hikməti də böyük dostluğa, sevgiyə geniş imkanlar açır:

Məhəbbət karvanım uzağa getdi,
Ha qaçım dalınca, tuta bilmərəm,
Gənclik gülşənimdə tikanlar bitdi,

Mən gülü tikana qata bilmərəm, – söyləyən sənətkar gənclərin insanlığa, bəşəriyyətə məhəbbət ruhunda tərbiyə olunmasında böyük rol oynamış olduğunu təsdiq edir [2, s.162]. Qeyd etdiyimiz kimi, maraqlı və təqdirəlayiq hal budur ki, bu təbliğat xalq hikməti vasitəsilə aparılır, xalq ədəbiyyatı ilə birgə təqdim olunur.

Şairənin 7 bənddən ibarət “Getmək üçün gəlmişik biz” başlıqlı şeirində isə, insan ömrünə xas olan, dünyada əsrləri, qərinələri ötürmüş dəyişməz qanunlar sadalanır, nizamla düzülür. Bu qaydalar insanlara var-dövlətə tamah salmamağı, namuslu, qeyrətli olmağı, insani dəyərləri üstün tutmağı nəsihət edir. Şairə həmişə olduğu kimi yenə də folklorumuzdan, xalq ifadələrindən nümunə çəkərək şəxsiyyəti, şərəfi, igidliyi, yoxsulluğu, bir sözlə, hər mənada insanlığı uca tutmağı oxucudan aşağıdakı kimi təvəqqe edir:

Olma var-dövlətə müştəq,
Tamah səni edər dustaq,
Nə var dünyada qalacaq,
Getmək üçün gəlmişik biz.

Dünya şirin, biz gözü ac,
Başlardan düşdü neçə tac,
Ölümə kim tapmış əlac,
Getmək üçün gəlmişik biz.

Düşün, aclar, yoxsullar var,
 Həm ağalar, həm qullar var,
 Başdan-başa keçdi taclar,
 Getmək üçün gəlmişik biz

[2, s.102].

Uşaqların ruhuna daha yaxın olan “Bakının işıqları”, “Könlüm sevinməsinmi?”, “Abşeron gələn sular”, “Xəzər üstə şəhərim var”, “Bizim yurdun”, “Ölkəm”, “Sülhdür andımız”, “Uşaqlar qəmlənməsin”, “Xatirə” və digər bu tip şeirləri vasitəsilə Mirvarid Dilbazi xalq yaradıcılığının hikmətini, aforizmini yurd, torpaq, el-oba məhəbbətini, müharibəyə nifrəti, sülhə çağırışı kiçik oxucularına qavradır, mənimsədir. M.Dilbazi yaradıcılığının bütün istiqamətlərdə təhlili bunu göstərir ki, dəyərli sənətkar istənilən mövzuya həsr etdiyi əsərlərində folklorə istinad edir. Çünki folklor tükənməz bir xəzinədir. Məhz buna görə onun şeirləri öz təbiiliyi, ürəyə, dilə yatımlılığı ilə seçilir. “Sevgi pərisi”, “Mənim anam ürəyimdir”, “Analıq duyğusu”, “Şirin dilim”, “Körpələr”, “Dilərə və Gülərə”, “Vicdan”, “Ana dili”, “Məktəb nəğməsi”, “Birinci beş”, “Gələcək müəlliməyə məktub” şeirləri gözlərimiz önündə üfüqləri geniş olan bir dünya yaradır, ifadə olunmuş ana dili, analıq duyğusu, dostluq, yoldaşlıq, məktəb illəri kimi mənəvi keyfiyyətlər bizi özünə çəkir və bu ilahi mənəni qavramaqla, oxucu bədii düşüncə dəyərini bir daha artırmış olur:

Qoca çinarın kölgəsində,
 Qoca ürəyin ölkəsində,
 Yatan pəri qızı oyansa əgər,
 Bu miskin ölkəni tərkd edib gedər

[2, s.185].

Mirvarid Dilbazinin mənzum nağılları və poemaları da bədii zövqümüzün daha səlis formalaşması üçün hesablanmış əsərlər, gənclərə qol-qanad, ruh yüksəkliyi verən ən gözəl nümunələrdir. Bu istiqamətdə “Avey dağla söhbət”, “Kor şair”, “Dağlar”, “Həyatımdan sətirlər”, “Bu bəla hardan gəldi”, “Sazişlər”, “Neçə eldən”, “Əskipara”, “Qaratel”, “Reyhan”, “Balaca nümayəndə”, “Xeyir və şər”, “Qardaşlar”, “Balaca dostlarım”, “Sevincin dünyası”, “Babaların su həsrəti” poemalarının adlarını qeyd edə bilərik. “Torpağı bölünməz, varı yeyilməz!” atalar sözünün təsdiqini tapdığı “Kor şair” poemasından olan kiçik bir nümunəyə diqqət yetirək:

Qurd içindən yeyir ağacı, heyif!
 Bunu bizdən əvvəl atalar deyib.
 Milləti içindən yeyən olmasa,
 Millət əyilməz,
 Torpağı bölünməz, varı yeyilməz!

[2, s.208].

Göründüyü kimi, tanınmış şairənin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərin də məramı, məqsədi torpağa, xalqa sevgi və eyni zamanda tərbiyə məsələləridir. “Mənim milli dərdimizə, milli ordumuza, qəhrəman oğullarımıza həsr etdiyim bu əsərlər torpaq fəryadı, xalqımızın mətanəti və ordumuzun qəhrəmanlığının tərənnümüdür”, – deyən müəllif böyük sənətkarlıq gücü ilə bu məsələləri əsərlərində təsvir edib [2, s.5].

Qeyd etdiyimiz kimi, Mirvarid Dilbazinin yaradıcılığında alleqorik mənzum nağıllar da əhəmiyyətli dərəcədə yer tutur. Xeyir və Şərin mübarizəsi, yaşamaq eşqi, qoçaqlıq, qəhrəmanlıq kimi həyatı keyfiyyətlərin yer aldığı bu alleqorik əsərlər sabaha nikbin ümidin əksidir: “Günəşin eşqi”, “Qaranquş və qara ilan”, “Qurd və uşaqlar”, “Bal arısı və eşşək arısının nağılı”, “Lalənin ağacları” [1, s.11]. Eyni zamanda zəhmətin insan həyatında vacib rol oynadığını tərənnüm edən bu alleqorik mənzum nağıllar əməksevər kütlənin fikir və düşüncələrinə daha yaxındır. Sənətkarın mənzum nağılları həm də səhnələşdirilərək tamaşaçılara təqdim edilmişdir. Onların sırasında nümunə olaraq qeyd etdiyimiz “Lalənin ağacları” alleqorik mənzum nağılında böyük əxlaqi və tərbiyəvi əhəmiyyətə malik səhnələr çoxdur. Bu alleqorik mənzum nağıl əsasında hazırlanmış tamaşada nənə, tut və əncir ağaclarının dialoquna diqqət yetirək: “Səhnə söyüd, tut, əncir və iydə ağaclarının şəkli ilə bəzədilir. Hər bir ağacın adından bir oxucu danışır. Nənə əlində beşik gəlib söyüd ağacının altında oturur. Beşiyi yelləyib körpə Laləni yatızdırmağa çalışır.

Söyüd: Qıza baxın, qıza baxın! Necə də körpədir. Lap mənim kimidir.

Aparıcı: Söyüd ağacının budaqları yelləndikcə, Lalə əllərini oynadırdı. Nənə beşiyi yırğalayır, amma Lalə yatmırdı. Nənə onu tut ağacının altına apardı.

Tut: Ay qəşəng bala, şəkərli tutlarım var, yeyəsən, doşabıma şirin deyəsən, gəlişin xoşdur, qoynum-qucağım boşdur. Mayda çiçəkləndim, iyunda dərildim, günəşə sərildim.

Aparıcı: Lalənin tut ağacına yazığı gəldi. Dodaqlarını büzdü, gözləri yaşla doldu, “inça” – deyib ağladı. Yenə yatmadı. Nənə onu əncir ağacının altına apardı.

Əncir: Mənim sevincim çoxdur, dərdim-qəmim yoxdur, ballı əncirlərim dərilməyib, qurudulmaq üçün günə sərilməyib, beşiyin üstə sapsarı inci düzəcəm, ağızımdan bal damacaq, quşlar məndən pay umacaq [1, s.10].

Bunlardan əlavə, “Gözəl ana”, “Nənənin dərəsi”, “Cavan qız və qoca qarının hekayəsi”, “Muğanda bahar”, “Göyçək Fatma”, “Xocalı fəryadı”, “Məhsəti” pyesləri də ədəbiyyatımızda folklorla yazılı ədəbiyyatın əlaqəsini göstərən, xalq ifadələri, atalar sözləri və aforizmlərlə zəngin olan nümunəyə layiq dəyərli əsərlər sırasındadır. Şairin 1996-cı ildə yazdığı ikipərdəli pyesi söylədiklərimizin əyani nümunəsidir. Əsərdə orta məktəb şagirdi Fərhadın dilindən söylənilən “Sirkə tünd olanda, öz qabı çatlar” atalar sözünün də yer aldığı aşağıdakı şeir parçasına diqqət yetirək:

Susdurulmuş əzanlarçün,
Yandırılmış Quranlarçün,
Düzlənən qəbiristanlarçün,
Bu, Xocalı tufanıçün!
Bu, Şəhidlər qanı üçün
Alın cəlladlar!
Sirkə tünd olanda öz qabı çatlar,
Alın! Xocalının bəxşeyişidir!
Burada uşaqlar da bilin, kişidir.

Vətəni qorumaq kişi işidir, – söyləyən sənətkarımız qəlbindən keçən ağırlı duyğu və düşüncələrini məhəbbətlə qələmə alıb. Bu nümunələr sadə, eyni zamanda yüksək epik-lirik xarakterə malik ədəbiyyat inciləridir. Tarixə “Xocalı faciəsi” kimi həkk olunan və M.Dilbazinin bu mövzuda olan hər bir misrası da vətənin başına gətirilən faciədən doğur, acı taledən qaynaqlanır. Heç vaxt şöhrət arzusunda olmayan şairənin yazdıqları sadəcə könlünün sirdaşına dönərək süzülən söz və duyğularının ifadəsi deyil, xalqımızın yaşadığı faciənin olduğu kimi qələmə alınmasıdır. Məhz bu səbəbə, əsər insanı mərdliyə, saflığa, halallığa, mübarizliyə, yaşayıb-yaratmağa səsləyir. Onu da xüsusi qeyd edək ki, “Biz od üstündə doğulduq”, “Öpün, bu qanlı torpağı” söyləyən və yaradıcılığı zəngin olan sənətkarın əsərlərində müharibənin təsir və əlamətləri özünü daim biruzə verir. Bu isə müəllifin vətən, yurd, torpaq sevgisi ilə bağlıdır. “Hər qaranlıq gecənin bir işıqlı səhəri var. O işıqlı səhərdə yetişən yeni, ziyalı nəsillər rahatsız günlərimin, yuxusuz gecələrimin məhsulu olan bu “torpaq” fəryadını xalqımıza çatdıracaq, fəryad dolu kitabın bir nüsxəsi isə məzarım üstə qoyulacaq” [2, s.5]. Şairənin 1998-ci ildə söylədiyi bu

fikirlərdən də görünür ki, “torpaq” fəryadı ilə alışıb-yanan sənətkar vətəninin, xalqının taleyindən çox nigarandır, amma sabaha, işıqlı gələcəyə ümidi böyükdür.

Mirvarid Dilbazinin əsərlərində öz ifadəsini tapan, diqqətimizi cəlb edən nə varsa, hamısı cəmiyyətimizdə yaşanmış tale və hadisələrin tərənnümüdür. Təhlilini apardığımız bu qeydlərin aydın ifadəsini “Od söndü, külüm qaldı”, “Dağ kimi görünür səhrada təpə”, “Düşməne qardaş desən”, “Azadlıq qurban verir”, “Tək ağac”, “Getmək üçün gəlmişik biz”, “Milyonçunun yoxsul qızı”, “Haqq və ədalət”, “Vətən oğul istəyir”, “Oğul olanda da olasan qoçaq”, “Ağlar elsiz qalan dağlar”, “Qarğa bülbül yuvasında”, “Məhəbbət köçəri quşdur”, “Vətən oğulsuz olmasın”, “Bu millət sonsuz deyil”, “Heç igid yolsuz olmasın”, “Kədərli şairlik yolunu seçdim”, “Mən kədər mülkində şaham” kimi nümunələrlə də təsdiq edə bilərik. Əsərləri oxuyub təhlil etdikcə görürük ki, xalqdan qaynaqlanan bu hikmətli, məntiqli ifadələrin hər biri sənətkarın əsərlərini tamamlayır. Onlar şairənin bədii yaradıcılıq məhsulu kimi uğurlu və mənalıdır. Ona görə ki, bu xalq ifadəli, xalq məzmunlu başlıqlar folklor nümunəsi olaraq tarixi bir inkişaf yolu keçmişdir. Mirvarid Dilbazi hər qarışı şeir, nağıl, bayatı, bir sözlə, tarix və folklor olan vətəninə çox sevmə və bütün həyatını ona bağlamış sənətkardır. “Qanlı yanvar”, “Nigaranlıq içindəyəm”, “Şəhidlərin ildönümü”, “Ağlama, gəlinim, qızım, ağlama”, “Baş və dil”, “Vətən qəhrəmanları”, “Ağlar qalan Göyçə”, “Dağ kimi görünür səhrada təpə”, “Qarabağdan köçən quşlar”, “Azərbaycanım”, “Vətən oğul istəyir”, “Bu millət sonsuz deyil”, “Sazlı-sözlü Qarabağ”, “Milyonçunun yoxsul qızı” və digər şeirlərinin hər birində sənətkarın xalq, vətən sevgisi ilə bərabər, vətən övladının yurda bağlılığı təsvir olunur. Yuxarıda qeyd etdiyimiz “Vətən oğul istəyir”, “Bu millət sonsuz deyil”, “Dağ kimi görünür səhrada təpə” kimi xalq ifadəsi başlıqlı şeirlərin də hər biri insanı əməyə, zəhmətə, mübarizəyə səsləyir, gənclərə “dağı dağ üstə qoymaq” həvəsi aşılayır. Xalq şairi Məmməd Arazın dediyi kimi, Mirvarid Dilbazi poeziyası bu günün bioqrafiyasının bir hissəsi kimi, gələcək nəslə öz sözünü deyəcəkdir [1, s.6].

Prof. Rüstəm Kamalın da fikirlərində böyük sənətkarın şəxsiyyəti öz yüksək ifadəsini tapmışdır: “Mirvarid Dilbazi yalnız ədəbiyyatımızın obrazı deyil, həm də milli mənəviyyatımızın və əxlaqımızın obrazıdır” [3, s.7].

Akademik Bəkir Nəbiyev onun mövqeyini müasirləri olan qadın sənətçilər arasında belə dəyərləndirib: “Mirvarid Dilbazi ilhamını xalqdan, onun mənalı keçmişindən, səadətli bu günündən və daha parlaq gələcəyindən alan böyük istedad sahibidir. Gözəllik daşıyıcılarının və gözəlliyi yaradanların bu qvardiyasına başçılıq etmək şərəfi istedadlı Xalq şairi Mirvarid Dilbaziyə nəsis olmuşdur” [3, s.10]. Bu

fikirler təsdiq edir ki, sənətkarın yaradıcılığında əsas məziyyətlərdən biri, onun əsərlərində xalq ədəbiyyatı xəzinəsinə, zəngin aforizm və deyimlərə geniş yer ayırmasıdır. Məhz qeyd etdiyimiz bu xüsusiyyətlər göstərir ki, Mirvarid Dilbazinin əsərləri zəngin və mənalıdır.

Nəticə / Conclusion

Məqalənin yekunu olaraq qeyd edək ki, apardığımız təhlil və araşdırmada Mirvarid Dilbazi yaradıcılığında folklor məsələləri haqqında elmi mülahizə və nəticələr yekunlaşdırılmış, bu mövzunun gələcəkdə daha geniş formatda elmi müdafiəsi və tədqiqi üçün perspektiv tədqiqat istiqamətləri göstərilmişdir. Məqələdə yığcam olaraq xalq deyimləri və aforizmlərin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatına transformasiyası haqqında sistemli şəkildə məlumat da verilmişdir. Folklorlarda aforizm və xalq deyimləri, el məsəlləri kifayət qədər əhatəli və olduqca geniş bir mövzu, həm də tədqiqatına bütün dövrlərdə ehtiyac duyulan problemdir. Ümumiyyətlə, qeyd etməliyik ki, folklor milli-mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin, reallığın, adət-ənənələrin, təlim-tərbiyə xüsusiyyətlərinin əks olunduğu əsas strukturudur. Hər bir dövrdə yaşayıb-yaratmış şair və yazıçılarımızın yaradıcılığında folklorun özünəməxsus yeri vardır. Mirvarid Dilbazi də məhz bu cür dəyərli şairlərdəndir. Əsərlərinin hər misrasında əks olunmuş folklor nümunələri onun yaradıcılığının həm poetik gücünü, həm də süjet xəttini genişləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Elə böyük xalqın qızıyam ki mən (Metodik vəsait). Xalq şairi Mirvarid Dilbazinin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə. (2012). F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 15 s.
2. Dilbazi M. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider nəşriyyatı. 280 s.
3. Sözü bağlı ömür – Mirvarid Dilbazinin 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. (2012). Sumqayıt şəhəri, Səməd Vurğun adına Mərkəzi kitabxana. 20 s.
4. Vətənin qüdrətindən güc alan sənətkar (Metodik vəsait). (2017). Tərtib edən: L.Qənbərova. F.Köçərli adına Respublika Uşaq Kitabxanası. Bakı, 38 s.

Molla Murad Xarəzmi və onun “Dilavər və Güləsrar” dastanının təhlili

Aynur Səferli

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi Tədqiqat və Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan.

E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Molla Murad Xarəzmi (əsl adı Muraddır) XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yaşamış türkmən şairidir. “Molla”, “Bəndə”, “Xarəzmi” şairin sonradan götürdüyü təxəllüslərdir. M.M.Xarəzminin dörd nüsxədən ibarət “Dilavər və Güləsrar” dastanı sevgi-məhəbbət və qəhrəmanlıq motivləri əsasında yazılmışdır. Dastanda fantastik təsvirlər əks olunmuşdur. Bu tip dastanlar şairin yaşadığı dövr türkmən ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. “Dilavər və Güləsrar” mövzu baxımından Şeydainin “Gül və Sənubər”, Şahbəndənin “Gül-Bülbül”, Maqrubinin “Seyfəlmələk və Mədxalcamal”, Yusif Hoca Bakıoğlunun “Ray-Çim” adlı dastanları ilə oxşarlıq təşkil edir. Şair bu dastanında “sevginin azad olması və hər kəsin öz istəyi ilə ailə qurması” fikrini əsas götürmüşdür. İdeal qəhrəman cizgilərini Dilavərin xarakterində əks etdirən yazıçı əsərdə müsbət qəhrəmanlarının hər birini zəkali və mübariz ruhlu təsvir etmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Molla Murad Xarəzmi, “Dilavər və Güləsrar” dastanı, xəyali vasitələr, qəhrəmanlıq səhnələri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 24.11.2021

qəbul edilib: 29.11.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA

MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent Bilal Həsəni.

Analysis of Molla Murad Kharazmi and his epos "Dilaver and Gulesrar"

Aynur Safarli

Doctoral student of Baku State University, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Scientific Research and Editorial-Publishing Department.

Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

Molla Murad Kharazmi is one of the turkmen poets who lived in the late 18th and early 19th centuries. His real name is Murad. The words "Molla", "Banda", "Kharazmi" were later added to the poet's name. Molla Murad Kharazmi's epos "Dilaver and Gulesrar" was written on the basis of love and heroic motives. There are four copies of the saga. The saga contains fantastic images. Such epics were widespread in turkmen literature during the poet's lifetime. In terms of "Dilaver and Gulasrar", Sheydai's "Gul and Sanuber", Shahbenda's "Gul-Bulbul", Magrubi's "Seyfalmelek and Madkhaljamal", Yusif Hodja Bakioglu's "Ray-Chim" epics are close. In this saga, the poet based the idea that "love is free and everyone can get married voluntarily." The writer portrayed the ideal hero with the character of Dilavar. The writer described all his positive heroes as intelligent and combative.

KEYWORDS

Molla Murad Kharazmi, "Dilaver and Gulesrar" epos, imaginary means, heroic scenes

ARTICLE HISTORY

Received: 24.11.2021

Accepted: 29.11.2021

Giriş / Introduction

Dastançılıq – xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri ilə özündə əks etdirən qabaqcıl bədii düşüncənin məhsuludur. İnsan həyatı və taleyinin keçməkeşli növrəği ilə bizə tanış olmağa imkan yaradan təhkiyəçilik insanın öz təkamülü ilə bağlı davam edən maraqlı və canlı yaradıcılıq prosesidir. Burada söz sırası sadə, ardıcıl, mənası aydın, konkret, fikrin ifadəsi isə tez anlaşılın olur. Emosional ifadə və deyim tərzləri, pantomim hərəkətlər, himcimlərlə fikrin ifadəsi epik üslub sistemində mövcud deyil, bunlar ifadə olunmuş fikrin psixoloji məqamlarının dürütləşməsinə və tamamlanmasına xidmət edir. Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifadəçiliyə qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığı üçün erkən zəmin hazırlamışdır [6, s.64; 2, s.134]. Qədim türk dastanları öz əski tarixinin bir çox önəmli fakt və hadisələrini əks etdirməklə yanaşı, eyni zamanda, epik ənənədə türk düşüncəsinin gözəlliklərini və özünəməxsusluqlarını yaşatmaq baxımından da diqqət cəlb edir [1, s.458-459; 2, s.135].

“Dastan” sözü çoxmənalı söz kimi bacarıq, məharət, hiylə mənalərini verən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilax kimi bu söz musiqi havası, melodiya və digər mənalarda da istifadə olunur. Bu sözün ikinci dərəcəli mənalrı da az deyil ki, bunlar da sabit olmamışdır. Müxtəlif əsərlərdə bu mənalrın bəziləri tez-tez və geniş şəkildə işlənmiş, bəziləri isə unudulmuşdur. Lakin belə mənalr nə qədər çox olsa da, dastandan bütün əsərlərdə daha çox ədəbi istilax kimi istifadə edilmiş, indi də edilməkdədir. Geniş mənada bədii əsər mənasını daşıyan bu söz əhvalat, hekayət, macərə, tərifnamə, tərcümeyi-hal, eyni zamanda, rəvayət, hətta xalq romanı, xalq kitabı mənalərini daşımışdır [3, s.57]. “Dastan” eyni zamanda “boy”, “qol”, “qissə”, “nağıl” da adlandırılmış, zaman keçdikcə onun janr xüsusiyyəti başqa ədəbi nümunələrlə müqayisədə araşdırılıb öyrənildikcə, o, spesifik xüsusiyyətlərə malik bədii nümunə kimi xalq ədəbiyyatında elə “dastan” adı ilə sabitləşmişdir. “Həmişə olmuş əhvalat, baş vermiş hadisə, tarixi həqiqət kimi” qəbul edilmişdir [3, s.61].

Məhəbbət dastanlarındakı baş qəhrəman fərddir. Belə ki, o, cəmiyyətdə azad sevgi, xoşbəxt həyat, toxunulmaz insan hüquqları uğrunda mübarizə aparan, onları pozub tapdalayan hökmdarlara, din xadimlərinə, tacir-zadəganlara və sosial üstünlüklərə malik rəqiblərə qarşı dayanan aşıqdır. Məhəbbət dastanlarında ictimai məzmun nə qədər yüksək olsa da, buradakı hadisələr cəmiyyət həyatının ən müxtəlif cəhətlərini nə qədər intəhasızlıqla əks etdirsə də, o, epos düşüncəsi səviyyəsinə

yüksələ bilmir. Ziddiyyət və təzadları əkslikləri qoyulmuş yasaqlıqlar sərhəddində əks etdirməklə kifayətlənir [2, s.137].

Məhəbbət dastanlarında qəhrəmanlığı təcəssüm etdirən epizodlar yetəri qədər olur. Məşuqun sevgisi uğrunda göstərdiyi qəhrəmanlıqların əks olunduğu dastanlardan biri də türkmən ədəbiyyatı nümayəndəsi olan Molla Murad Xarəzminin “Dilavər və Güləsrar” dastanıdır. Dastanı təhlil etməzdən əvvəl müəllif haqqında qısaca məlumat verək.

Həyat və yaradıcılığı haqqında az məlumatlı türkmən şairlərindən olan Molla Murad Xarəzmi XVIII əsrin sonu, XIX əsrin ilk yarısında yaşamışdır. Əsl adı Murad olan şairin adına sonradan “Molla”, “Bəndə”, “Xarəzmi” adları da əlavə edilmişdir. Təxminən 1782-1788-ci illərdə Xarəzmin Şiraslı obasında doğulan şairin şeirlərinin birində “Əslim Xarəzmli, yerim Şiraslı” misrasına rast gəlirik. İndiki Özbəkistanın Hazarasp mahalına aid bir bölgə olan Şiraslı obasının adına və bu oba ilə bağlı hadisələrə Xivə xanının SSR EA Şərqlər İnstitutunun Leninqrad bölümündəki arxivdə çox rast gəlinir. Hazarasp və Şiraslı obası həmin illərdə iğdırların əksəriyyət halında yaşadığı bölgə kimi qəbul edilirdi [4, s.130].

Türkmənlərin iğdır boyundan olan şairin atasına Beğenç Tarhan, babasına isə Aman Tarhan deyirmişlər. Ancaq hazırda bu şəxslər haqqında heç bir məlumat mövcud deyil. Xivə mədrəsəsində təhsil alan, dövrünün müdrik insanlarından olan Molla Muradın Xan Məhəmməd və Yaz Məhəmməd adlı iki oğlundan Xan Məhəmmədin Tuvak adlı qızı, Yaz Məhəmmədin isə Gülbay və Səna adlı iki oğlu varmış. Gülbay və Sənanın nəslindən olanlar indiki Daşhovus (Daşoğuz və ya Daşhovuz) və Türkmənbaşı (Krasnovodsk) şəhərində yaşayırlar. Şair məlum olmayan səbəbdən ömrünün sonlarına doğru Manqışlağa köçmüş və orada Özən adlı obada, təxminən 1840-1845-ci illərdə vəfat etmişdir. Hazırda şairin bədii irsindən günümüzə gəlib çatan 30-a yaxın şeiri və iki dastanı (“Dilavər və Güləsrar”, “Zöhrə və Tahir”) qalmışdır [4, s.130].

V.M.Jirmunskinin yazdığı kimi “epik üslub həyatı dərk etmənin geniş hədudlarını müəyyənləşdirdi, ağız ədəbiyyatında böyük və ənənəvi hadisə yaratdı” ki, bu da şifahi sözü bədii həqiqətə, həyatın və onun geniş, zəngin mahiyyətini öyrənməyə gətirib çıxardı. Bu isə təhkiyəçiliyin tarixi yüksəlişi və onun nəticəsi olan epos yaradıcılığının meydana çıxması ilə şərtləndi [5, s.213]. Bir çox estetik, mənəvi-əxlaqi, etik və hüquqi dəyərləri özündə birləşdirən epos yaradıcılığı hər bir etnosun mənəvi dəyərləri ilə bağlı olub, onun sivil səviyyəsinin istiqamət və hədudlarını ifadə edir.

Molla Murad Xarəzminin “Dilavər və Güləsrar” dastanı da bu yaradıcılığın əksi kimi özünü göstərmişdir. Hazırda dastanın dörd nüsxəsi qorunur. Bunlardan üçü Türkmənistan Elmlər Akademiyasının Ədəbiyyat İnstitutunun Əlyazmalar bölümündə 3759, 5487 və 5508 nömrəli qovluqlarda, digəri isə Gürcüstan K.S.Kekelidze adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır [4, s.131]. Bu nüsxəni gürcü alimi Georgiy Tseretli 1930-cu illərdə Türkmənistan və Özbəkistanda olarkən naməlum bir şəxsdən satın almışdır. Fantastik təsvirlərin əks olunduğu eşq dastanları şairin yaşadığı dövrdə türkmən ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. “Dilavər və Güləsrar” mövzu baxımından Şeydinin “Gül Sənubər”, Şahbəndənin “Gül-Bülbül”, Maqrubinin “Seyfəlmələk və Mədxalcamal”, Yusif Hoca Bakıoğlunun “Ray-Çim” (1252 (1336-1837) adlı dastanlarına yaxındır [4, s.131]. Şeydai və Maqrubinin dastanları XVIII əsrin sonu, XIX əsrin əvvəllərində yazılıb. Bu səbəbdən, Molla Muradın bu dastanlarla tanışlığı mümkün hesab olunur. Bu yazıçılar (Yusif Hoca Bakıoğlu istisna olmaqla) Molla Muradın yaşadığı yerlərə yaxın ərazilərdə yaşayıblar. Şahbəndə Könlürgəncdə, Şeydai isə Manqışlaqda yaşamışdır. Maqrubi də ömrünün sonlarını Manqışlaqda keçirmiş, təxminən 1810-cu illərdə vəfat etmişdir. Beləcə, bu yazıçıların fantastik sevgi dastanı olan “Dilavər və Güləsrar”ın yaranmasına təsiri ola biləcəyi ehtimalı böyükdür.

Müəllif sevdiyi qıza ithaf etdiyi bu dastanda “sevgili” tipini ideal, əlçatmaz (pəri kimi) yaradaraq, ona qovuşmaq üçün qarşılaşdığı çətinlikləri açıq şəkildə təsvir etmək düşüncəsində olmuşdur. Şairin dastanı yazmaqda əsas məqsədi, qarşıya qoyduğu təməl düşüncə – “sevginin azad olması və hər kəsin öz istəyi ilə ailə qurması” fikridir. Ancaq həmin dövrdə bu fikirlər cəmiyyət tərəfindən qəbul olunmadığı üçün güclü əks-təsirlərə məruz qala bilərdi. Bu səbəbdən də, şair fikirlərini dastançılıq ənənələrinə tətbiq edərək, onları düşmən qüvvələrin xüsusiyyətləri arasında göstərmişdir.

Dastanın baş qəhrəmanı Dilavər sevgilisinə qovuşmaq üçün mübarizə aparanda, ona qarşı çıxan öncə ata-anası olur. Şair maneənin valideynlər tərəfindən olduğunu göstərmək və bir növ türkmən ictimai həyatına xas olan xüsusiyyətləri oxuculara çatdırmaqla yanaşı, həm də Dilavərin sevdiyinə qovuşmaqda nə qədər qərarlı olduğunu vurğulamaq istəmişdir.

Bütün fantastik dastanlarda olduğu kimi, burada da Dilavər məqsədi üçün yola çıxanda, şair ona qarşı olan çətinlikləri daha təsirli əks etdirməyə çalışır. Zənni (yəni zənci) və Zaman ölkəsi padşahlarının, cadugərlərin zindanına düşən Dilavərin çətinlikləri zindandan çıxdıqdan sonra da bitmir. Kolan dağında altı ay yolunu azmış şəkildə gəzir. Lakin o, zindana düşənə qədər igidliklə vuruşur. Hətta düşmənləri onu

Rüstəm pəhləvana bənzədirlər. Bərzənilər onu zindandan çıxaran zaman düşmənlərinə qarşı savaşıb öldürmək, ya da öz yurduna çıxıb getməsi barədə şərt qoyurlar. Hadisənin bu cür gedişi nə “Seyfəlmələk və Mədxalcamal”, nə də “Gül və Sənubər” dastanında mövcuddur.

Qəhrəmanlıq səhnələrinə yetərinə yer ayıran şair, sevgi və qəhrəmanlıq motivlərini bir-birilə ustalıqla cilalayaraq, əsərin ideyasını daha da gücləndirmişdir. Əsərdə Dilavəri son dərəcə igid, qorxmaz təsvir edən ədib, onu qeyri-adi güc sahibi olaraq göstərmək istəməmişdir. O da digər insanlar kimi məğlub olur, aldanır, aciz qalır, amma ən əsası, qarşıya qoyduğu məqsədindən dönmür. Bu isə obraza gerçəklik qazandıraraq, dastanın təsir gücünü artırır. Dilavər igid olmaqla yanaşı, sevgisində mülayimdir. Molla Murad dastanda onun sevgisini “şirindən şirin” sözləri ilə vəsf edir. Oxumuş, tərbiyəli, məlumatlı bir igid kimi yetişmiş Dilavər nəinki sevgilisinə, valideynlərinə, hətta dostları və ətrafına qarşı da mülayimdir.

Yazıçı ideal qəhrəman cizgilərini müəyyən ölçü əsasında Dilavər xarakterinə sığdırmışdır. Bu bütövlüyü sevgi ilə bağlı məsələlərin əks olunmasında, yəni igidlik və sevgi məfhumunu bir-birilə cilalayaraq vermişdir. Yazıçı dastançılıq qəlibindən çıxmadığı üçün Dilavəri bütün xüsusiyyətləri ilə təsvir etməyə nail olmuşdur. Qəhrəmanların qeyri-adi xüsusiyyətlərə malik qızları sevməsi kimi hallar bütün qədim fantastik eşq dastanlarında mövcuddur. “Pəri” motivi istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda gözəllik rəmzidir. İnsanların pəriləri sevməsi gözəllik qarşısında baş əyməsinə işarədir. Bu motiv əsərə fantastik ruh gətirsə də, sonda sevənlərin arzu və muradları gerçək olur. Yazıçı əsərdə həm də bunu bildirmək istəyib ki, qızlar adi deyilsə, onlara qovuşmaq üçün gedilən yollar da adi olmur. Molla Murad isə Dilavəri sevgilisinə aparın daha fərqli bir yol seçmiş və bunu Güləsrarın obrazında əks etdirmişdir. Müəllif “Güləsrar pəridirsə, sevgilisini gətirməyini də özü həll etsin” düşüncəsini gerçəkləşdirmişdir. Fantastik obrazlar uzun zamanı qısa vaxta döndərir. Güləsrar Dilavəri gətirsin deyə, yaxın rəfiqəsi Gülçöhrəni onun ardınca göndərir. Onun 300 ilə gedilən yolu 40 günə qət etməsi dastanın şərtləri üçün təbii hesab edilir.

Məsələnin maraqlı tərəfi budur ki, bu cür yollar yalnız xəyali insanlarla deyil, real insanlarla da qət oluna bilər. Xəyali vasitələr – sehirlilə quşlar, sehirlilə ayaqqabılar, divlərin köməyi ilə igidlər sevdiyi qızlara qovuşa bilərlər. Ancaq Molla Murad qəhrəmanın bu cür vasitələrlə sevdiyi qıza qovuşmasını istəmir. Belə ki, o, Dilavəri bu cür vasitələrlə Güləsrara qovuşdura bilərdi. Görünür, yazıçı adi insanların keçə bilməyəcəyi bu yolları güvəndiyi qəhrəmanın qət edəcəyinə inanır.

Ancaq bu halda “Güləsrarı hərəkətə keçirmək də fantastikaya cəhddir”, desək yanlışdır. Sadəcə bu üsula başqa dastanlarda elə də rast gəlinmir. Dilavərin sevgilisinə qovuşmasından sonrakı həyatı şairi maraqlandırmamışdır. Buna görə də o, dastanda yorulmadan verilən mübarizə nəticəsində hədəfə çatmağın mümkünlüyünü əks etdirmişdir.

Dastanın müəllifi yaratmaq istədiyi müsbət qəhrəmanların hamısını ağıllı və mübariz ruhlu təsvir etmişdir. Gülçöhrə obrazı da bu xüsusiyyətlərə malikdir. Əsər fantastik olsa da, Molla Murad dövrün ictimai həyatında yaşanan hadisələrə laqeyd qalmamışdır. Dilavər Ahen Reba şəhər zindanında həbsdə olarkən, müəllif tərəfindən zindan həyatı elə olduğu kimi də təsvir edilmişdir. Türkmən dastanlarının bir çoxunda zindan həyatı ilə bağlı hadisələr yer alıb. Ancaq Dilavərin düşdüyü zindanın təsviri qədər heç biri inandırıcı olmamışdır. Əsərdə zindanın mühafizəsi, məhkumlara qarşı qeyri-insani davranışlar olduğu kimi təsvir edilmişdir. Dastanın mənzum hissəsinin ədəbi üsluba daha yaxın olmağına baxmayaraq, burada xalq dilinə yaxın ifadə və bənzətmələr çoxluq təşkil edir. Dastanda verilən 80-ə yaxın şeirin hamısı monoloq şəklində, 10-a yaxını isə deyişmə (söyləmə/aytışma) formasında yer almışdır. “Dilavər və Güləsrar” digər dastanlardan bir çox xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Məsələn, Dilavər yaxın yoldaşlarını itirdikdən sonra yalnız qalır. O, zindanda “Seyfəlmələk və Mədxalcamal”dan fərqli olaraq, düşməne müqavimət göstərir. Onunla yanaşı Seyfəlmələk və Sənubər də Bərzənnilər ölkəsindən keçir, ancaq Seyfəlmələk yoldaşları Saqit və İsfəndiyarla birlikdə yaxalananda padşaha onu öldürməməsi üçün yalvarırlar:

Yetim eylap saigel məni malına,
 Bir şeirim qurbandır sənin yoluna.
 Niçin bolup düşdüm munda qoluna,
 Öldürüp gelmaqıl nahaq qanıma

[4, s.131].

Eyni səhnəni Şeydainin “Gül və Sənubər” dastanında da görürük. Ancaq Dilavər onlar kimi acizliklə yalvarmır, mərdliklə vuruşur. Bu dastanda yolu qət etmək məsələsi də fərqlidir. Belə ki, Şeydainin “Gül və Sənubər” dastanının qəhrəmanı 300 illik, Şahbəndənin “Gül-Bülbül” dastanının qəhrəmanı isə 150 illik yolu sehirli vasitələrlə qət edirlər. Seyfəlmələk və Sənubər sehirli quşun, Bülbül Gülün qardaşı oğlu Səlim ilə (Səlim Gülün qardaşı oğlu olduğu üçün qeyri-adi insandır) divə minərək, “Ray-Çim” dastanının qəhrəmanı isə bu yolu Süleyman peyğəmbərin ona verdiyi sehirli ayaqqabıların köməyi ilə keçir. Ancaq Molla Murad

Dilavəri sevgilisinə aparan başqa yol seçir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Güləsrarı hərəkətə gətirir. Şair Dilavəri gətirmək üçün sehirlə qüvvələrin köməyindən istifadə etsəydi, o, hər zindana düşəndə onu oradan həmin qüvvələrin köməyi ilə xilas edərdi [4, s.130-133].

Nəticə / Conclusion

Yüzlər boyunca türk xalqının həyat tərzini, duyum və düşüncə biçiminin əsas axarını bahadırlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorlarda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq şəkildə yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bahadırlıq düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən, həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özəyində qəhrəmanlıq motivi və bu motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri dayanır. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayül də müəyyən yer tutmağa başlayır. Bu zaman məhəbbətlə qəhrəmanlıq hüduqlarında dayanan, bir növ hər iki motivin birləşməsinə əks etdirən dastanlar meydana çıxır. Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsilə nəticələnir. Beləliklə, araşdırmadan məlum olur ki, məhəbbət dastanları spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor nümunələridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Nəbiyev A.M. (2009). Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. İki cildə, I kitab. (Ali məktəb tələbələri üçün dərslik). Bakı, Çıraq nəşriyyatı. 640 s.
2. Səfərli A.M. (2019). Ümumtürk ədəbiyyatında "dastan" anlayışı. Türkiyə, "Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları" dergisi. İyun, III c, №1, s.133-139.
3. Təhmasib M.A. (1972). Azərbaycan xalq dastanları (orta əsrlər). Bakı, Elm.
4. Memmetcumayev A. Molla Murat Harezminin Dilavər və Güləsrar dastanı haqqında bəzi təspitlər. Türkmən türkcəsindən tərcümə edən: Yusuf Akköl. Sayı 6, Yaz 97, s.130-133.
5. Жирмунски В.М. (1974). Тюркский героический эпос. Москва, Наука. 725 с.
6. Пропп В.Я. (1958). Русский героический эпос, 2-е издание. Москва, Гос. издательство худож.лит. 603 с.

Nizami Gəncəvinin əsərlərində türkçüləklə bağlı ifadələr

Qənirə Əsgərova

Naxçıvan Dövlət Universitetinin dosenti. Azərbaycan.

E-mail: asgerovaganira@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7339-6446>

XÜLASƏ

Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı mövzu və ideya baxımından çox zəngindir. Onun əsərlərində bir sıra elmlər üçün aktual olan məsələlər araşdırmalar üçün geniş imkanlar yaradır. Şair dünya və insanlar haqqında çox sayda maraqlı və orijinal fikirlər söyləmişdir. Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türklərlə bağlı söz və ifadələr araşdırılmışdır. Bütün yaradıcılığında türk əxlaq və təfəkkürünü, adət-ənənəsini, mədəniyyətini yaşadan dahi şairin poetik irsində mənsub olduğu millətin qüdrəti, şərəf-şanı əks olunmuşdur. Məqalədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərzini, türk təfəkkürünün öz əksini tapması incələnməmişdir. Müəyyənləşdirilmişdir ki, şairin yaradıcılığında türk sözü igidlik, cəsurluq, müdriklik, humanistlik, gözəllik və s. mənalar ifadə edir. Məqalədə həmçinin Nizami Gəncəvinin “türk” sözüə tez-tez müraciət etməsi, hətta onu bir sıra sintaktik vahidlərin – söz birləşmələrinin tərkibində də işlətməsinə diqqət çəkilmişdir. Şairin yaradıcılığında işlənən onomastik vahidlərdə, o cümlədən antroponimlərdə “türk” sözüə təsadüf edilir. Məqalədə Nizami Gəncəvinin türk xalqlarının əzmkarlıq, qorxmazlıq və cəsarətini onların ümdə cəhəti kimi dəyərləndirdiyi müəyyənləşdirilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Nizami Gəncəvi, türk, “Xəta” toponimi, “Xəmsə”, “Sirlər xəzinəsi”

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 04.10.2021

qəbul edilib: 11.10.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Pedaqogika üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent Bilal
Həsənli.

Expressions related to Turkism in Nizami Ganjavi's works

Ganira Asgarova

Associate Professor of Nakhchivan State University. Azerbaijan.

E-mail: asgerovaganira@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-7339-6446>

ABSTRACT

The work of the great Azerbaijani poet Nizami Ganjavi is rich in terms of themes and ideas. In his works, issues relevant to a number of sciences create ample opportunities for research. The poet expressed many interesting and original ideas about the world and people. The article explores the words and ideas related to Turks in Nizami Ganjavi's language. The power, honor and glory of the nation are reflected in the poetic heritage of the great Nizami Ganjavi, who preserves Turkish morality and thought, tradition and culture. Turkish life, the lifestyle of the Turkish people, the reflection of Turkish thinking in Nizami Ganjavi's creativity has been examined in the article. It was determined that the meaning of the word "Turk" in the poetic creativity of the poet has states bravery, courage, wisdom, humanism, beauty, etc. It was noted that Nizami Ganjavi often refers to the word "Turk" and even uses it as part of a number of syntactic units - phrases. The word "Turk" is found even in the onomastic units used in the poet's work, including in anthroponyms. It was determined that Nizami Ganjavi appreciates the steadfastness and fearlessness of the Turkic peoples and their courage as well.

KEYWORDS

Nizami Ganjavi,
Turkish, the toponym
"Khata", "Khamisa",
"The treasury of
Mysteries"

ARTICLE HISTORY

Received: 04.10.2021

Accepted: 11.10.2021

Giriş / Introduction

Nizami Gəncəvinin poetik irsi, nəinki Azərbaycan və Şərqlə, hətta bütün dünya mədəniyyətinin nadir incilərindəndir. Bu dəyərli xəzinənin hər dövrə uyğun olaraq araşdırılması zəruridir. Belə ki, hər dəfə Nizami irsinə müraciət edildikdə, yeni və maraqlı faktlarla qarşılaşmaq mümkündür. Bu baxımdan, şairin türk və türkçülük haqqında fikirləri orijinallığı, özünəxaslığı ilə seçilir. Araşdırmanın da məhz bu məsələyə həsr edilməsi mövzunun aktuallığını göstərir.

Bütün yaradıcılığında türk əxlaq və təfəkkürünü, adət-ənənəsini, mədəniyyətini yaşadan böyük sənətkarın poetik irsində mənsub olduğu millətin qüdrəti, şərəf-şanı əks olunmuşdur. Türk həyatı, türk xalqına məxsus məişət tərzini və türk təfəkkürü Nizami Gəncəvi yaradıcılığında açıq-aydın hiss olunur. Türk ədəbiyyatşünası Əli Gəncəli müasir türk şairi M.F.Gürtünçanın “Leyli və Məcnun” əsərinin tərcüməsinə yazdığı müqəddimədə Nizami Gəncəvinin Aya Sofyada rast gəldiyi qədim bir əlyazmasında belə beytə təsadüf etdiyini yazır:

Mənim atam-babam türk idi,
Ağıl, hikmətdə hər biri bir qurd kimi idi
[1, s.5].

N.Gəncəvinin yaradıcılığında “türk” sözü öz həqiqi etnik mənası ilə yanaşı, həm də ilahi gözəllik, igidlik, zəriflik, cazibədarlıq, günəş kimi parlaqlıq, cəsurluq, qorxmazlıq, humanistlik, nəciblik, müdriklik rəmzidir. Ümumiyyətlə, türk dünyagörüşünü tanıdan və onu təbliğ edən şairin müxtəlif mövzulu əsərlərində bunun şahidi oluruq. Belə ki, böyük şair “türk” sözünü işlətməkdən xüsusi zövq almışdır:

Türk gözəli gülərkən qəndin qəlbi darılır,
Ceyranların gözündən gözlər sürməni alır
[5, s.56].

Şair türk gözəlinin gülüşündəki şirinliyi dolayı yolla qəndin şirinliyi ilə müqayisə edir və onun o qədər qatı olduğunu göstərir ki, qənd belə buna qibtə edir.

Kətan geyinib gəlir ay camallı türk yarım,
Sökülmüş kətan kimi çatlayır dodaqlarım
[5, s.56].

Şair bu misralarda ömür-gün yoldaşının türk olduğunu vurğulayır.

Nizami Gəncəvinin dilində tez-tez “Xəta türkü” ifadəsi ilə qarşılaşırıq. Heyran xanımın qəzəllərində də “Xəta” toponimi diqqət çəkir:

Gör kim, necə sərgəştə qalıb valehü-tənha
Ol xalü-Xəta ilə Bədəxşan arasında
[2, s.18].

Mənbələrdə “Xəta” toponimi “Çin” məkanının sinonimi kimi göstərilir. Tarixdən qədim türklərin Çin ərazilərində yaşadığı məlumdur. Son məlumatlara görə, hazırda uyğur türklərinin iyirmi milyonu həmin ərazidə yaşayır. Professor Nizami Tağısoy yazır: “Qədim türklərin məskənləri şərqdə Çin, Monqolustan, Mərkəzi Asiya, Sayan-Altay dağlarının şimal-qərbindəki ərazilər, Yenisey, Orxon, Tola, Selenqa çaylarının sahilləri, qərbdə Egey dəniz hövzəsi və Anadoludan tutmuş Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi sahillərinə qədər olan ərazilərdə türkmənşəli xalqlar yaşayıb və yaşamaqdadırlar” [Tağısoy N., 2014]. Nizami Gəncəvi “Xəta türkü” dedikdə, qədim Çində yaşayan türkləri nəzərdə tutmuşdur:

Ay kimi şölə saçdı, Xəta türkünə döndü,
Papağının altında Xəta zülfü göründü
[5, s.62].

Çinin türklərin məskəni olması Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərindən də məlum olur. Poemada İskəndər Nüşabənin məmləkətindən ayrıldıqdan sonra Çinə gəlir. Əsərdən məlum olur ki, onun Çinə qoşun çəkməsinin məqsədi Turan mülkünü ələ keçirmək idi (türklərin yaşadığı ərazilər Turan adlanırdı). Məlumdur ki, Nizami Gəncəvi “Çin türkü” ifadəsini də çox işlətmişdir:

Çin türkü, beynində nə varsa, burax,
Bu kəskin küləkdə yandırma çıraq
[6, s.437].

Tarixən türklərin igidliyi və qüdrətli dövlətlərə malik olması müxtəlif mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Nizami Gəncəvinin əsərlərində də bu məsələ xüsusi diqqət mərkəzində olmuşdur. “Xəmsə”yə daxil olan ilk poema “Sirlər xəzinəsi”ndəki “Sultan Səncər və qarı” hekayəsində haqqı tapdalanan, padşahın dağları tərəfindən təhqir olunan qoca qadın saraya gəlib hökmdara üz tutaraq deyir:

Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti,
Sarmışdı məmləkəti ədaləti, şəfqəti.

Sən yıxdın o şöhrəti, batıb getdi o ad-san,
Demək, sən türk deyilsən, yağmaçı bir hindusan
[5, s.79].

“Fikrimizcə, burada N.Gəncəvi bir tərəfdən Sultan Səncərin timsalında türk hökmdarlarını türk düşüncəsinə, türk adət-ənənələrinə əməl etməyə çağırmaqla yanaşı, onları pis əməllərdən çəkəndirməyə çalışmış və başqa tərəfdən Azərbaycanda bir Türk dövlətinin hakim olduğuna işarə etmişdir” [4, s.6].

Türklərə münasibət baxımından “Xosrov və Şirin” poeması daha çox diqqət çəkir. Şair qədim türklərin oda, günəşə tapınmasını Şirinin Xosrovla müqayisəsini göstərən misrada qeyd edir. Məlumdur ki, Şirinin bibisi Məhinbanu Xosrovun Ay, özünün isə Günəş (Afitab) olduğunu söyləyir. Həmçinin, Məhinbanu Xosrovun əcdadının Key Xosrov, özünün əsil-nəsəbinin Əfrasiyabla – türk soyu ilə bağlı olduğunu bildirir. Burada Əfrasiyab dedikdə, Alp Ər Tonqa nəzərdə tutulur.

“Xosrov və Şirin” poemasında adi məsələlərin təsvirində belə, “türk” sözlərindən tez-tez istifadə edilmişdir:

Hindularım hələ atəşpərəstdir,
Sərxoş türklər kimi gözlərim məstdir
[5, s.337].

Burada Şirin “hindularım” dedikdə, özünün qara və qəzəbli gözlərindən danışır.

Bir türkdü, rumluydu əsli-nəsəbi,
Hindlilər göz nuru vermiş ləqəbi
[6, s.88].

Nizami Gəncəvinin dilində çox sayda rəmz və məcazlar vardır. Yuxarıdakı beytdə “Rum” Kiçik Asiyada yaşayan “alyanaqlı türklər” mənasında işlənərək, ocağın nuru ilə müqayisə edilmişdir.

Türklərin döyüş şöhrəti, ordu quruculuğu bütün dünyaya bəllidir. Onlar torpaqlarının qorunması uğrunda hər zaman mübarizə aparmış, bu yolda ölməyi şərəf hesab etmişlər. Sərkərdə-şair Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığında da bu keyfiyyət qeyd olunmuşdur:

Özini əş-şeyx görən sərdar bolur,
Ənəlhəq dəvi qılan bərdar bolur.

Ər oldur, həqq yolına baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur
[3, s.687].

Nizami Gəncəvi türk xalqlarının əzmkarlıq, qorxmazlıq və cəsəratini onların ümdə cəhəti kimi göstərmişdir:

Türk ki yəğma elədi, kim dayanar önündə?
Evini hindu qula ismarlar hansı bəndə?
[5, s.119].

Aşağıdakı misralarda isə türklərin qətiyyəti tərənnüm olunur:

Bir türk xasiyyətli dövrən dönürkən,
Hürmüzü elədi ikicə gözdən
[5, s.225].

Dahi sənətkarın əsərlərində türklərin döyüş sənəti və mədəniyyətinə yüksək münasibət aydın şəkildə özünü göstərir:

Türk kimi bir döyüş başladı həm də,
Türk gərənayları səslənən dəmdə
[5, s.255].

Yuxarıdakı örnəkdə başqa bir fakt da diqqət cəlb edir. Belə ki, türklər savaşı musiqisi altında döyüşə getdikləri üçün müxtəlif musiqi alətlərindən istifadə etmişlər. Onlardan biri də gərənaydır ki, o, sarı misdən düzəldilən və qüvvətli səs verən musiqi alətidir. Gərənay nəfəs alətlərinin şahı sayılır. Bundan başqa, Nizaminin dilində “nay” (ney) musiqi alətinin adına da rast gəlirik. Məlum olur ki, bir zamanlar naydan da döyüş musiqilərinin ifası zamanı istifadə edilmişdir:

Türk nayı qopardı elə bir şüvən,
İgidlər coşaraq qopdu yerindən
[6, s.329].

Nizami Gəncəvi türklərin döyüş səhnələrini təsvir edərkən, təkcə sözügedən savaşı musiqi alətlərinin adlarını sadalamaqla kifayətlənməmiş, “boru” adlanan alətin də mübarizə meydanlarında istifadə olunduğunu qeyd etmişdir.

Zorba türk borusu etdikcə şiddət,
Türklərin qoluna gəlirdi qüvvət
[6, s.475].

Aşağıdakı misralarda türklərin döyüşlərdə qələbə qazanma bacarığı onların mühüm cəhəti kimi poetik dillə ifadə olunmuşdur:

Bilirəm, rumları sevməyir bir türk,
Rumlara kinləri rusdan da böyük.
Türklərin oxuyla yenə bu zaman,
Qabar əskik olmaz rus ayağından
[6, s.472].

Nizami Gəncəvinin əsərlərində tarix boyunca baş verən müharibələrdə türklərin sayı bəzən qarşı tərəfdən az olmağına baxmayaraq, uğur qazanmaları faktı da qeyd edilmişdir:

Zəfər dişlərilə etdi mum kimi,
Türklərdən çox ikən qoşunu Rumun
[5, s.170].

Türklərin dünyanın qüdrətli xalqlarından olması, cahanın hər tərəfinə yayılması məsələsi də şairin diqqətindən yayınmamışdır:

Ərəb torpağında türk idi onlar,
Xoşdur ərəbboylu türk olan nigar
[5, s.500].

Xəzər dağından Çin suyuna qədər
Türklərlə doludur bütün bu yerlər
[5, s.472].

Sənətkar yaradıcılığında türklərə xas digər xüsusiyyətləri də unutmamış, bu mənada, onların qonaqpərvərliyini həvəslə qələmə almışdır:

Türk şahı xaslarla yola çıxaraq
Getdi İskəndəri çağırırsın qonaq
[6, s.456].

Nizami Gəncəvinin əsərləri içərisində türklərin qədim tarixini, adət-ənənələrini, dini görüşlərini, başqa xalqlara münasibətini ən çox üzə çıxaran “İskəndərnamə”

poemasıdır. Şairin İskəndəri Azərbaycanın gözəl guşəsi, bir qadının hökmdar olduğu Bərdə şəhərinə gətirməsi, qıpçaq türkləri ilə ünsiyyətə cəlb etməsi dünyaya türkləri tanımaq məqsədi daşımışdır. Türklərdəki qadın azadlığı, adət-ənənələrə sadiqlik İskəndərdə onlara qarşı dərin hörmət oyatmışdır.

“İskəndərnamə” əsərində “Çin xaqanı” adlandırılan hökmdar, əslində, Çin türklərinin başçısıdır və o, türk olaraq İskəndərə layiqli və məntiqli cavab verib, Allahın hökmünün bütün hökmlərdən ucada dayandığını və sülhün, əmin-amanlığın müharibədən daha gözəl olduğunu söyləyir. Əsərin əsas qəhrəmanı İskəndər olsa da, Çin türklərinin başçısı mənəvi cəhətdən ona qalib gəlir, onun bütün suallarına alim kimi cavab verir. İskəndər ondan yeddi illik xərac istəyəndə, Çin xaqanı “*kiminsə yeddi il yaşayacağına kim imza qoya bilər?*” fikrini dilə gətirir. Onun mənalı və ağıllı sözlərinin qarşılığında İskəndər xəracın bir il olacağını vəd edir. Nizami Gəncəvi Çin xaqanının simasında türklərin zəkali və məntiqli olduqlarını ortaya qoyur. Xaqanın İskəndərə bağışladığı kəviz də türk qızıdır. O, ruslarla döyüşdə qəhrəmanlıq göstərərək azadlığına qovuşur.

Nizami Gəncəvinin oxucularda türk xalqına maraq oyatdığı məsələlərdən biri də onların yaşadığı məkanlardır.

Fars dilində yazılan ədəbiyyatın inkişafı dövründə Nizaminin qələmində türk ruhu həmişə yüksəkdə dayanır, şair onu heç vaxt məqamından aşağı enməyə qoymur. Bu azmış kimi, şair türk obrazını əsas qəhrəmana çevirmiş, onu poeziyada əbədiləşdirmişdir. Sənətkarı həyatı boyu ideal hökmdar problemi düşündürmüşdür. Təsadüfi deyildir ki, “Xəmsə”nin dördüncü əsəri olan “Yeddi gözəl” poemasında üç türk ölkəsinin təsviri öz əksini tapmışdır. Əsərdəki yeddi nağıldan ən maraqlı olanları türk qızları tərəfindən söylənilir.

Böyük söz ustadı əsərlərində “türk” sözüne tez-tez müraciət edir, hətta onu bir sıra sintaktik vahidlərin – söz birləşmələrinin tərkibində də işlədir. Bu baxımdan, şairin dilindəki maraqlı ifadələrdən biri “qələm türkləri” birləşməsidir:

Qələm türklərinə salaraq nəzər,
Bir “mim” tac bağışlar, bir “mim” də kəmər
[5, s.169].

Nizami Gəncəvi “qələm türkləri” dedikdə, türk şairlərini nəzərdə tutmuşdur. O, buradakı “mim” hərf adı ilə Məhəmməd Cahan Pəhləvana və hərfin mənalarına işarə etmişdir. Belə ki, şair həmin hökmdarın “iki mim hərfindən sırğa taxdığı” göstərməklə, onun adındakı “mim” hərfinin sayını göstərir. Ərəb əlifbasında bu hərf

həm sözün əvvəlində (başda), həm də ortasında (kəmərdə) yazılır. Bununla, Nizami hökmdarların şairləri dəyərləndirərkən onlara tac və kəmərlə bağlılıqlarını qeyd edir.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında “türk” sözünə onomastik vahidlərdə də təsadüf edirik:

Dedi: – Bir türkəm ki, mənə tay olmaz,
Nazənin bədənəm, adım Türkünaz
[6, s.105].

Kölgəydim, işığın yolundan azdım,
Türkünazdan iraq bir Türkütazdım
[6, s.115].

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı türkçülükdən, türklərdən bəhs etmiş, bununla da o, öz xalq və millətinin qüdrətini dünyada tanıtmışdır. Məhz bu fakt, qüdrətli qələm sahibinin Azərbaycan ədəbi dili ilə bağlı yazılmış dərsliklərə salınmasının vacib olduğunu əsaslandırır. Şairin türkçülüyə münasibəti, milli mənsubiyyəti və farsca yazdığı əsərlərində işlətdiyi türk mənşəli leksik-qrammatik vahidlər kifayətdir ki, onun ədəbi dildəki mövqeyi müəyyənləşdirilsin.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Araslı N. (1990). Nizami və türk ədəbiyyatı. Bakı, Elm. 204 s.
2. Heyran xanım. (2006). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb. 232 s.
3. Bürhanəddin Q. (2005). Divan. Bakı, Öndər.
4. Qəzənfəroğlu F. (2013). Nizami Gəncəvinin irsində Türklük və İslam. Türküstan. 31 mart-6 aprel, s.6.
5. Gəncəvi N. (2013). Əsərləri, I cild. Bakı, Şərq-Qərb. 780 s.
6. Gəncəvi N. (2013). Əsərləri, II cild. Bakı, Şərq-Qərb. 764 s.
7. Tağısoy N. (2014). Qədim türklər: ilk inancları və dövlətləri.

Ədəbiyyat dərslərində estetik tərbiyə və vətəndaşlıq keyfiyyətinin inkişaf etdirilməsi

Kamilə Quliyeva

Lənkəran rayonu, C.Əzimov adına Viravul kənd 2 №-li tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi. Azərbaycan.

E-mail: k.05.86@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0416-3387>

XÜLASƏ

Məqalədə ədəbiyyatın güclü tərbiyə vasitəsi olması, şagirdlərdə estetik tərbiyə və vətəndaşlıq keyfiyyətinin formalaşmasında ədəbiyyat dərslərinin rolundan danışılır, müvafiq tövsiyələr verilir. Bir neçə əsərin təhlili aparılmaqla, ədəbiyyatın şagirdlərin həm zövq dünyasının zənginləşməsində, həm də vətəndaşlıq ləyaqətinin inkişaf etdirilməsindəki rolu xüsusilə vurğulanır. Məqalədə eyni zamanda, şagirdlərə Vətən yolunda, onun gələcək inkişafı və tərəqqisi naminə hər cür zəhmət və fədakarlığa hazır olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlılıq, bir sözlə, vətənpərvər ruhda böyümək fikrini aşılamaq daima aktual mövzu olduğundan, ədəbiyyat müəllimindən daha çox diqqət tələb etdiyi qeyd olunur və bu keyfiyyətlərin şagirdlərdə inkişaf etdirilməsi yolları nümunələr əsasında izah edilir.

AÇAR SÖZLƏR

estetik tərbiyə,
vətəndaşlıq keyfiyyəti,
milli qürur, vətən sevgisi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 05.11.2021

qəbul edilib: 11.11.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

METHODS

Aesthetic education and development of civic quality in literature classes

Kamila Guliyeva

Teacher of Azerbaijani language and literature of Viravul village secondary school No.2 named after J.Azimov, Lankaran region. Azerbaijan.

E-mail: k.05.86@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0416-3387>

ABSTRACT

The article discusses the role of literature lessons in the formation of the quality of aesthetic education and citizenship in students, as literature is a powerful educational tool. Appropriate recommendations are given. The analysis of several works emphasizes the role of literature in both enriching the world of students' enjoyment and developing the dignity of citizenship. The article also notes that instilling in students the idea of readiness for all kinds of hard work and sacrifice for the sake of the motherland, its future development, progress, love for the motherland, attachment to the land-in short, to grow up in a patriotic spirit is a topical issue. Ways to develop these qualities in students are shown on the basis of examples.

KEYWORDS

aesthetic education,
quality of citizenship,
national pride, patriotic
love

ARTICLE HISTORY

Received: 05.11.2021

Accepted: 11.11.2021

Giriş / Introduction

Ədəbiyyat və tərbiyə – bu iki məfhumu məzmun və forma, həyat və fəaliyyət, günəş və işıq məfhumları kimi bir-birindən ayrı təsəvvür etmək mümkün deyildir. İnsan şəxsiyyətinin formalaşması və onun dünyagörüşünün inkişafında tərbiyənin rolu əvəzsizdir. Ədəbiyyat özü də tərbiyə vasitəsidir. Onun əsas vəzifəsi mənəvi zövq vermək, insanları tərbiyə etmək, onlarda müsbət əxlaqi keyfiyyətlər aşılamaq və həyatda düzgün mövqe tutmaqda kömək göstərməkdən ibarətdir. Ədəbiyyatın “mənəviyyat dərslisi”, “insanşünaslıq” adlandırılması da onun tərbiyə vasitəsi olmasını, gənc nəslə həyati bacarıqlar aşılmasında misilsiz rolunu əks etdirir. Ədəbiyyat oxucunu düşündürür, həssaslığını artırır, nəcib hisslər aşılایır və onda yeni mənəvi keyfiyyətlərin yaranmasına səbəb olur. Təsadüfi deyildir ki, bir çox mütəfəkkirlər ədəbiyyatı, xüsusilə mütaliəni insanı mənən zənginləşdirən, onda gözəllik hissini inkişaf etdirən vasitə kimi qiymətləndirmişlər. Bədii əsərləri müntəzəm oxuyan, mütaliəni sevən insanın həyata baxışının dərin, mənəvi dünyasının zəngin olması da buna bariz nümunədir. Deməli, bu fənn şagirdlərə bədii zövq aşılamaqla onların estetik hisslərini duymaq və gözəlliyi dəyərləndirmək qabiliyyətini formalaşdırmaqda əsas vasitələrdən biridir.

Estetik tərbiyə şəxsiyyət tərbiyəsinin tərkib hissələrindəndir. Estetika yunanca “*estezis*” sözündən götürülüb, hiss etmək, qavramaq deməkdir. Estetik tərbiyə dedikdə, həyatdakı gözəlliklərin qavranmasına, estetik zövq və qabiliyyətlərin inkişafına yönələn təsirlərin məcmusu nəzərdə tutulur. O, insan əxlaqına güclü təsir edərək, onun mənəviyyatını zənginləşdirir, onda bir çox nəcib insani keyfiyyətlər – humanizm, xeyirxahlıq, vətənpərvərlik və başqa bu kimi hisslər formalaşdırır. Dünya şöhrətli sənət – peşə sahiblərinin estetik tərbiyə barədə söylədiyi fikirlər böyük maraq doğurur. Məsələn, dahi dramaturq M.F.Axundov deyirdi ki, musiqi zəhnə qida verir, əqli cövhərləndirir, şadlıq və fərəh doğurur. “Musiqi və avaz dinləmək elm və ədəb kəsb etməkdir” [S.Ə.Şirvani]. “Ruh bədəndə həvəslə yol getməlidir” [N.Gəncəvi]. Platon demişdir: “Musiqi əxlaqi qanundur, o, bütün dünyanı ilhama gətirir, qəlbe qanad verir, insan üçün zəruri olan kədər və şadlığa səbəb olur” [4, s.397]. Göründüyü kimi, görkəmli sənət adamları, hətta titanik təfəkkürlü dahi filosoflar (A.H.Baumqarten, Demokrit) estetik tərbiyənin gənc nəslə aşılmasını zəruri hesab etmişlər. Estetik təfəkkürün tərbiyə olunması şagirdləri yaradıcılığa alışdırır, yaradıcılıq qabiliyyətini inkişaf etdirir, təbiətə qayğı ilə yanaşmağı, onun gözəlliyindən zövq almağı öyrədir. Aşiq Ələsgərin şeirlərini oxuduqca, təkrar oxumaq istəyirsən. O, təbiəti, insan hisslərini elə səmimi, təsirli və təbii lövhələrlə

təsvir edir ki, oxucu ilk misralardan əsərlə nəfəs alır, yaşayır, ondan qopub ayrılı bilmir. “Dağlar” qoşmasında doğma yurdun gözəlliyi ustalıqla tərənnüm edilsə də, şeirdə eyni zamanda digər duyğuları – vətən məhəbbəti, ana yurdun ucalığından, əzəmətindən doğan qürur hissini də duymamaq mümkün deyil:

Ağ xələt bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib, keyfinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.

Təbiət – gözəlliklərin tükənməz mənbəyidir. İnsanın təbiətdən aldığı zövq isə sonsuzdur. Təbiət insan üçün həm müəllim, həm sağlamlıq, həm də tükənməz estetik zövq mənbəyidir. Böyük yunan alimi Demokrit deyirdi ki, insanlar toxuculuqda hörümçəklərin, ev tikməkdə qaranquşların, oxumaqda bülbüllərin şagirdləridir [4, s.399]. Bu fəlsəfi fikrin mənası belədir ki, insan təbiətdən öyrənərək onun gözəlliklərindən zövq alır. Təbiətin əsrarəngiz mənzərələri – yaşıl çəmənləri, güllü-çiçəkli yamacları, coşqun dağ çayları, yaz yağışından sonra səmanın yaraşığı oxucu qəlbində bir dinclik, gözəllik duyğuları oyadır, onu yaşayıb-yaratmağa səsləyir. Bədii əsərlərdə təbiət təsvirinə fərqli məqsədlərlə müraciət edib, dərin kədər içərisində olan qəhrəmanın qəmli ovqatı ilə qış fəslinin tutqun, cansıxıcı mənzərəsi arasında bir uyğunluq, yaxınlıq görən və bunu əsərlərində canlandıran sənətkarlarımız da az deyil.

“Dəhnamə” poemasının məzmunu üzərində (Bahariyyə hissəsi) işləyərkən əsərin müəllifi Xətəinin dərin müşahidəsinə, incə zövqünə heyran qalmamaq mümkün deyil. Doğrudan da, bahar fəslinin gəlişi ilə heyvanlar və quşlar aləmində, ümumən, təbiətdə baş verən canlanmanı, dəyişikliyi ən xırda incəliklərinə qədər duymaq, təsirli bədii boyalarla əks etdirmək üçün yüksək zövq sahibi olmaq gərəkdir:

Yer geydi qəbaya-xizrpuşan,
Cümlə dilə gəldi ləbxəmuşan.

Ədəbiyyat dərslərində poemanın tədrisi zamanı şagirdlərin nəzərinə çatdırılır ki, burada güclü məcazilik var: yer, əlbəttə ki, paltar geyinə bilməz, onun başdan-başa yaşıllığa bürünməsinə obrazlı canlandırmaq üçün şair bu yolu seçmişdir. İkinci misrada da maraqlı bədii sənətkarlıq duyulur: bahar öz gözəlliyi, tərəvəti ilə laldinməzləri belə dilə gətirir, fərəhləndirir. Başqa bir beytdə deyilir:

Çinar əlini çü rəqsə açdı,
Gül xırda zərin şabaşa saçdı.

Yamyaşıl yarpağa bürünən, budaqlarını ətrafa geniş açan şux, vüqarlı çinar ağacı qollarını uzadaraq fərəh, sevinc içində rəqs edən insana bənzədilir. Onun ətrafına səpələnən xırda qızılı gül ləçəkləri isə şabaşa oxşadılır. Beləliklə, oxucu beytlərin bədii gözəlliyini aydınlaşdırdıqca həm onlarda ifadə olunan fikri, müəllif niyyətini daha dərinləndirən başa düşür, həm də hədsiz zövq alır, daha həssas, daha duyumlu olur, daxilən zənginləşir.

Şagirdlərin estetik zövq dünyasının zənginləşməsində müəllim bilavasitə böyük rol oynayır. Bu mənada, “Dərs müəllimin yaradıcılığıdır, pedoqoji əsəridir” fikri ilə razılaşmaq lazım gəlir [3, s.60]. Bu o deməkdir ki, əsərin bədii gözəlliyinin duyulmasında, müəllif niyyətinin, sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin dərkində müəllim aparıcı mövqe tutur. Sınıfdə qavrama səviyyəsi zəif olan şagirdlər üçün əsərin müəllim tərəfindən daha sadə və aydın təhlili əsərin bədii ovqatının, gözəlliyinin aşkara çıxmasına, şagirdlərin mənəvi dünyasına təsir etməsinə səbəb olur. Xüsusilə, lirik əsərlər yüksək ideyaları, mənəvi-estetik hissləri əks etdirdiyi üçün şagirdlərə daha güclü tərbiyəvi təsir göstərir. Nəticədə, onlar şeiri emosionallıqla qavrayır və qavrama prosesində təxəyyül, emosiya və təfəkkürün iştirakı şagirdin ümumi inkişafına səbəb olur. Şagirdlər dərk edirlər ki, poeziya həyatın özüdür. Poeziya bir körpənin saf təbəssümü, şaqraq gülüşü, ağ tompul əlləri, yaqut dodaqları, büllur baxışlarıdır. Bir gəncin qüvvəti, iradəsi, mərdlik və cəsarəti sonsuz həyat sevgisidir. Bu baxımdan, Nizami yaradıcılığı xüsusilə diqqət cəlb edir. Nizami yaradıcılığının başlıca məziyyətlərindən biri onun böyük didaktik-tərbiyəvi əhəmiyyətə malik olmasıdır. Şairin “Xəmsə”si mənəvi-əxlaqi saflıq çeşməsinə bənzəyir ki, bu çeşmənin hər damlası insanın mənəvi aləminin büllurlaşmasına təsir göstərir. Dahi sənətkarın zəngin söz xəzinəsi bütövlükdə tərbiyə məktəbi adlandırılır və tərbiyənin bütün komponentləri üçün zəngin material verir. Onun əsərləri üzərində işləyərkən, şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirmək imkanları daha da genişlənir. Məsələn, əməyin, həyatın, təbiətin estetikası və s.

Gənclərin əmək tərbiyəsi xüsusilə mühüm məsələdir. Bu mənada, şairin əməklə, insan zəhməti ilə əlaqədar söylədiyi aşağıdakı fikirlər böyük maraq doğurur:

Bir gün bar götürər ağac əkənlər,
Xəzinə aparar əmək çəkənlər.
Tənək ağlamasa, vaxtında zar-zar,
Yetirməz axırda sevinclərlə bar.

Verilən misralar “zəhmət çəkməsən, gözəl nemətlərə sahib ola bilməzsən” fikrini ifadə edir. Şair bunu həyatı bir faktla incə şəkildə təqdim edir. Tənək kəsilməyəndə

kifayət qədər bar vermədiyi kimi, əmək çəkməyən insan da heç nəyə nail ola bilməz. Əməkdən zövq almağın, insanın ona bağlılığının mahiyyətini şagirdlərə izah etmək üçün şairin “Sirlər xəzinəsi” əsərindən olan “Kərpickəsən kişinin dastanı” adlı mənzum hekayəsi olduqca maraqlı nümunədir. Ona görə də qabaqcıl ədəbiyyat müəllimləri bu hekayənin məzmunu üzərində iş apararkən, əsərə aid təsviri sənət nümunələrindən istifadə edirlər. Bu zaman müəllim şagirdlərin diqqətini şəkildəki obrazların təsvirindəki müqayisəyə yönəldərək qeyd edir ki, cavan oğlanın görkəmində bir peşmançılıq ifadə olunursa, qocadakı məğrurluq diqqəti daha çox cəlb edir. Qoca danışdıqca, əlini kərpiclərə uzadır, onlardan zövq alır, iftixar hissi keçirir:

Qocalar kərpic kəsər, halallıqla yaşayar,
Könlər, əsir qullar ağır yüklər daşıyar, –

misraları qocanın bu hisslərini dolğun ifadə edir. Onun zəhmətlə bərkimiş əzəlləri əməyə ürəkdən bağlılığını göstərir. Şagirdlər başa düşürlər ki, əməklə ucalan insan xoşbəxtliyə qovuşur, əməyə xor baxanlar isə həyatda büdrəyir. Bu fikirləri şagird şüurunda daha da möhkəmləndirmək məqsədilə:

Qocaya tənə vuran peşmanladı sözündən,
Gözdən itən zamanda yaş axıtdı gözündən, –

misraları oxunaraq, cavan oğlanın qoca ilə söhbətdə öz səhvini başa düşdüyü şagirdlərə aydın olur.

Ülvi-bəşəri hissləri, nəcib duyğuları obrazlı şəkildə tərənnüm və təbliğ edən ədəbiyyat nümunələrinin tədrisi gənc nəsli vətəndaşlıq ləyaqəti uğrunda tərbiyə etmək üçün daha geniş imkanlar yaradır. M.Ə.Rəsulzadə ədəbiyyatı “bir millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl ayna”sı adlandırır [1, s.55]. Ədəbiyyat xalqın milli-mənəvi zənginliyi, iftixarı və qüdrətidir. Vətənə məhəbbət hissi olmayan insan əxlaqi kamillikdən də uzaqdır. Bunun nə qədər yüksək hiss olduğunu Xalq şairi S.Vurğun belə ifadə edir: “Xalq eşqi, vətən məhəbbəti insanın həyat nəfəsidir... Madam ki, insan ömrünün ən böyük zinəti, onu yaşadan ən qadir qüvvə vətənpərvərlik hissidir, bu hiss bugünkü körpələrin, nəslimizin təlim-tərbiyəsinin əsas ruhu, çarpan ürəyi, düşünən beyni olmalıdır” [2, s.145]. Deməli, vətənpərvərlik hissini böyüməkdə olan gənc nəslə lazımi şəkildə aşılması, təlim-tərbiyə işinin qarşısında duran mühüm vəzifədir və bunun üçün bütün imkanlardan istifadə edilməlidir.

Bədii əsərlərdəki müsbət surətlər vasitəsilə şagirdlərdə vətənə sədaqət, vətəndaşlıq dəyanəti, milli birlik duyğusu kimi nəcib əxlaqi keyfiyyətlər aşılır.

Belə əsərlərin tədrisi zamanı müəllim qəhrəmanların səciyyələndirilməsinə xüsusi fikir verməlidir. Çalışmalıdır ki, şagird özü əsərin tərbiyəvi əhəmiyyətini dərk etsin, obrazları fərqləndirməyi, ən əsası, bu obrazlarda özünü görməyi bacarsın. “Şagirdlərdə milli mənlük şüurunu, milli qürur və ləyaqət hissini formalaşdırmaq ədəbiyyat fənninin başlanğıc nöqtəsi və son nəticəsi hesab olunmalıdır” [1, s.61]. Şagird bilməlidir ki, onun mənsub olduğu millətin, xalqın keçmişi hansı tarixi mübarizələrdən keçmiş, dərk etməlidir ki, Vətən sevgisi, yurd məhəbbəti insan qəlbini saflaşdıran mənəvi keyfiyyətdir. Hər bir vətəndaşın Vətənə xidməti məhz xalqa xidmətidir. Əgər xalq bir insanı qəlbində əbədi yaşadırsa, deməli, həmin şəxs həqiqi vətəndaş kimi özünün layiq olduğu qiyməti qazanmışdır.

“Təyyarənin uçması üçün ona enerji lazım olduğu kimi, insanın da yaşaması üçün ona od lazımdır, ürək odu! Bu od isə, yalnız sevgidir, Vətən sevgisi!” – deyib dahilərdən biri.

Vətəndaş! Nə gözəl səslənir bu söz,
Yəni – iki canda bir ürəyik biz.
Gücsüzük, bir heçik sən də, mən də tək,
Vətənə güvənib olduq Vətəndaş.
Mənim ürəyimi qanatsın gərək,
Sənin dırnağına dəyən çirtmə daş.

Xalq şairi Bəxtiyar Vahabzadə poeziyası şagirdlərdə vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması baxımından geniş imkanlar açır. Bu baxımdan, şairin “Vətəndaş” adlı şeiri diqqət cəlb edir. Şair şeirin hər bəndini “Vətəndaş” kəlməsi ilə başlayaraq, insanın Vətən qarşısında borcunu Allah qarşısındakı borcuna bərabər tutur, ölkə vətəndaşları bir ailə üzvləri kimi təqdim olunur, insanın öz vətəninə güclü olması fikri öz əksini tapır, ölkədəki vətəndaşların hərəsinin ayrı anası yox, vahid anası olması fikri qeyd olunur. Bəs vətəndaş nəyə cavabdehdir? – sualını isə şair “Vahid anamızın (Vətənin) xoşbəxtliyinə” kimi cavablandırır. Vətənpərvərlik tərbiyəsi imkanlarının reallaşdırılması üçün şeiri öyrənməzdən əvvəl “Vətənpərvər insanlara həsr olunmuş hansı əsərləri xatırlayırsınız?”, “Həyatda kimi əsl vətəndaş hesab edirsiniz?”, “Vətəndaşlıq borcu ifadəsinin doğru izahı necə ola bilər?”, şeiri öyrəndikdən sonra isə “Əsər vətəndaşlıq borcu haqqında təsəvvürünüze yeni nələr əlavə etdi?” suallarının şagirdlərə ünvanlanması məqsəddə uyğun sayılır. Ev tapşırığı olaraq isə, yaradıcı iş kimi onlara “Vətən əxlaqının yüksək olması milli həmrəyliyin təməlidir” mövzusunda təqdimatın hazırlanması tapşırıla bilər.

Vətənpərvərlik yalnız öz vətəni sevmək deyil, eyni zamanda onun çiçəklənməsi naminə var qüvvə ilə çalışmaq və bacarığını əsirgəməməkdir. Vaxtilə rus pedaqoqu K.D.Uşinski qeyd etmişdir ki, vətənpərvərlik hissi yalnız vətənin üzərində qara təhlükə yaranan zaman parıldayır. Halbuki bu hiss hər zaman eyni qüvvə ilə alovlanmalı və bir vətəndaş kimi vəzifələrimizi icra edərkən öz təsirini göstərməlidir [5, s.369]. Belə Vətən mücahidlərinin sayı ədəbiyyatımızda olduqca çoxdur. Xalq şairi Xəlil Rza Ulutürkün yaradıcılığı bu baxımdan səciyyəvidir. Şairin poeziyası başdan-başa vətənpərvərlik duyğuları, xalqın azadlığı, müstəqillik arzuları, milli-bəşəri amalları ilə ifadə olunub desək, yanılmarıq. Torpaqlarımızın erməni qəsbkarlarından azad edilməsi uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olan əsgərlərimizin çantasından Xəlil Rzanın vətənpərvər ruhlu şeir kitablarının tapılması, ədəbiyyatın doğrudan da güclü bir tərbiyə vasitəsi olmasını bir daha sübut edir. Qeyd edək ki, şagirdlərlə, xüsusilə də, vətəndaşlıq keyfiyyətinin formalaşdırılması üzrə iş apararkən, yalnız şairin əsərləri deyil, eyni zamanda onun öz həyatı ilə bağlı faktlar, mühüm məqamlar diqqətə çatdırılmalıdır. Şair qəlbi Vətən və xalq üçün çağlayan bir vətəndaş kimi hələ gənc yaşlarından ölkəsini azad, müstəqil görmək istəyirdi. O, vaxtilə Xalq Cümhuriyyətinin yüksəltdiyi bayrağın endirilməsi ilə heç bir vəchlə barışmır, onun yenidən yüksələrək başımızın üzərində dalğalanmasını görmək arzusu ilə yaşayır, səsinin-sözünün gücü ilə mübarizə aparırdı. Elə buna görə də şair həyəcanlar içində yaşamış, təqib olunmuş, bəzən təklənmiş, həyatın ağır sınaqları qarşısında qalmışdır. Lakin bunlar onu qorxutmamış, əqidəsindən döndərə bilməmiş, azadlıqsevər ruhu onu daim mübarizə meydanında bir cəngavər kimi döyüşlərə səsləmişdir. Şagirdlərin diqqətinə çatdırılmalıdır ki, X.R.Ulutürk yalnız qələmi ilə deyil, əməli fəaliyyəti ilə də Vətənimizin azadlığı uğrunda xidmət göstərmiş, bununla kifayətlənməyərək, şair öz övladını da bu yolda qurban verməkdən çəkinməmişdir. “Oğul həsrəti” şeirində diqqəti ilk cəlb edən yüksək həyəcan və kövrək hisslərdir. Ata gənc övladının ölümünə inanmır, bu fikri özünə yaxın buraxmaq istəmir. Gülə-çiçəyə qərq olmuş məzar sanki ataya dərini unutturur. Amma bu çox çəkmir, oğlunun yoxluğu onu yenidən sarsıdır... Oğlunun məzar qonşularını xatırlayan şairin kədər hissini intiqam duyğusu əvəz edir. Bu qanın, cinayətin yerdə qoyulmayacağına inanan şair, ölümü ilə özünə əbədi ömür qazanan oğlu ilə fəxr edir:

Məzar qonşuların yüz-yüz
 Namiq, Elşad, Aydın, Gündüz.
 Yerdə qalmaz bu qan, sözsüz,
 Zülm, Təbrizim, Təbrizim!

Əsərin təhlili zamanı aşağıdakı sualların müzakirəsinə (qruplar üzrə və kollektiv) xüsusi diqqət yetirilir:

1. Ata şəhid oğlunu nə üçün “bəxtəvər”, “üzüağ” adlandırır?
2. Qarabağla əlaqədar baş verənlər şeirdə cinayət adlandırılır. Buna səbəb nədir?
3. Şairin kədərini daha qabarıq ifadə edən sözlər, misralar hansılardır? Nə üçün belə düşünürsünüz?
4. Şeir sizdə hansı hisslər oyatdı?

Ədəbiyyat dərslərinin səmərəliliyi əyani və texniki vasitələrin məqsədyönlü istifadə olunmasından çox asılıdır. Dərsdə bu vasitələrə müraciət sənətkarın şəxsiyyətini, həyat və yaradıcılığını şagirdlərin dərinədən mənimsəməsinə nail olmaq niyyətini izləyir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz əsər üzərində işləyərkən, müəllim internet resurslarından faydalanaraq, 27 yaşlı Milli Qəhrəman Təbriz Xəlilbəyli haqqında videosüjeti şagirdlərə izlətməklə görmə, eşitmə duyğusu vasitəsi ilə varlığın obrazlı qavranılmasına, təlim materialının geniş, hərtərəfli mənimsənilməsinə imkan yaradır.

Qeyd edək ki, orta məktəb ədəbiyyat dərslərində vətənpərvərlik hisslərinin parlaq ifadəsi kimi diqqət cəlb edən epizodların sayını istənilən qədər artırmaq mümkündür. Belə epizodlar bugünkü gəncliyin hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün olduqca faydalıdır. Onların izahı müəllimdən dərin elmi bilik və pedaqoji ustalıq tələb edir. Mühəribə insanlıq üçün fəlakət, faciədir. Amma Vətəni müdafiə etmək hər şeydən vacibdir, bu, hamının vətəndaşlıq borcudur. Əzəli torpağımız olan Qarabağın işğalçı tapdağından azad olunmasında vətənin müdafiəsinə qalxan yüzlərlə mərd oğullar şəhid oldular. Onların xatirəsi bizlər üçün daim doğmadır, əzizdir. 44 günlük bu savaşda Azərbaycan oğullarının göstərdiyi şücaət dillərə dastan oldu. Bütün dünya onların qəhrəmanlıq salnaməsini maraqla, heyrətlə izlədi. Bu qələbə Azərbaycan xalqının böyük qürurudur. Xalqımızın bir yumruq kimi birləşməsi, illərdir yolumuzu gözləyən, Vətənin ayrılmaz parçası olan şəhər və kəndlərimizin intizarına son qoyması, müqəddəs torpaqlarda zəfər nəğməsinin çalınması şagirdlərdə qürur, iftixar hisslərinin oyanmasına səbəb oldu. Bədii əsərlərdə məhz bu oğulların – igidlərin prototipləri yaradılsa, şagirdlərin bu yöndə tərbiyə olunmasında misilsiz rolu olar.

V–XI sinif ədəbiyyat proqramlarında vətənə xidmət, doğma yurda məhəbbət, torpaqlarımızın qorunması kimi məsələləri özündə ehtiva edən saysız-hesabsız bədii nümunələr var ki, təhlil prosesinin düzgün, yaradıcı təşkili, ən optimal təlim metodlarının seçilməsi qarşıya qoyulmuş təlim məqsədinin reallaşdırılmasına şərait yaradır. Şagirdlərin bir vətəndaş kimi formalaşmasında “Vətən mənə oğul desə...”, “Baba və atalarımızın keçdiyi qəhrəmanlıq yolları bizim üçün örnəkdir” və s. mövzularda sərbəst inşaların təşkili olduqca tərbiyəvi əhəmiyyət kəsb edir. Şagird öz

vətəndaşlıq borcunu necə dərk edəcəksə, yazdığı inşa da onun daxili mənəviyyatının göstəricisi olacaq.

Nəticə / Conclusion

Nəticə olaraq belə bir qənaətə gəlmək olar ki, ədəbiyyat dərsləri yaradıcı olmalı, istənilən əsərin tədrisində müəllim pedoqoji ustalıq sərgiləyərək, öz sənət əsərini yaratmalıdır. Doğrudan da, hər bir dərsə yaradıcı yanaşdıqda, dərs böyük bir sənət əsərinə çevrilir. Xüsusilə də, ədəbiyyat dərslərində mənəvi-estetik tərbiyə, vətəndaşlıq keyfiyyətlərinin formalaşdırılması müəllimin ən ümdə məqsədi olmalı və bunun üçün müəyyən tədbirlər planı həyata keçirməlidir. Nümunə kimi inşa müsabiqəsinin keçirilməsi, Azərbaycanın Milli Qəhrəmanlarına aid guşə, fotostend və albomların hazırlanması, “Qarabağ döyüşçüləri” ilə görüşün təşkili, əsərin mövzusu ilə bağlı siniflərarası rəsm müsabiqələrinin keçirilməsi, “Dünyanı gözəllik xilas edəcək” mövzusunda ədəbi-musiqili gecənin təşkili, estetik həzz yaradan musiqi və şeir haqqında söhbətlərin aparılması, “Soykökə qayıdışda bədii əsərin rolu” mövzusunda debat aparılması və s. məsələlərin təşkili xüsusilə əhəmiyyətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Əliyev A. (2005). Vətəndaşlıq ləyaqəti tərbiyəsi üzrə işin təşkili. Bakı, 135 s.
2. Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığının ümumtəhsil məktəblərində tədrisi məsələləri. (1987). Bakı, Maarif. 167 s.
3. Həsənlı B.A. (2016). Ədəbiyyatın tədrisi metodikası. Bakı, Müəllim. 452 s.
4. Həsənov A., Ağayev Ə. (2007). Pedaqogika (Dərslık). Bakı, Nasir nəşriyyatı. 496 s.
5. Paşayev Ə.X., Rüstəmov F.A. (2010). Pedaqogika. Bakı, Elm və təhsil. 464 s.

Dialekt leksikasında alınma sözlər (Naxçıvan dialekt və şivələrinin materialları əsasında)

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan. E-mail: naliyeva22@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

XÜLASƏ

Məqalədə Naxçıvan dialekt və şivələrində işlənən ərəb və fars sözləri tədqiqata cəlb olunub. Göstərilir ki, dialekt və şivələr də ədəbi dildə olduğu kimi, digər dillərin təsirinə məruz qalır, onun lüğət tərkibinə bu dillərdən müxtəlif sözlər keçir. Bu, daha çox dialekt və şivənin aid olduğu bölgənin coğrafi şəraiti ilə bağlı olur. Yəni buraya bölgənin qonşuluğunda yaşayan və tarixən xalqın daha çox ünsiyyətdə olduğu dillərdən alınma sözlər keçir. Naxçıvan dialekt və şivələrinə isə bu cür sözlər daha çox ərəb-fars dillərindən gəlir. Belə sözlər, adətən dilin daxili qayda-qanunlarına uyğunlaşdırılaraq tələffüz edilir. Məqalədə qeyd olunur ki, ərəb və fars sözlərinin dilimizə və dialektlərimizə kütləvi şəkildə daxil olması XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində bir qədər zəifləmiş, sonralar isə öz yerini rus-Avropa mənşəli sözlərə vermişdir.

AÇAR SÖZLƏR

dialekt və şivə, leksika, alınma sözlər, ərəb-fars mənşəli sözlər

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 21.10.2021
qəbul edilib: 28.10.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor
İsmayıl Kazımov.

Borrowed words in dialect vocabulary (On the basis of materials of Nakhchivan dialect and accents)

Nuray Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor. Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan section Institute of Art, Language and Literature. Azerbaijan.

E-mail: naliyeva22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

ABSTRACT

The article deals with arabic and persian words used in Nakhchivan dialects and accents. It is shown that dialects and accents, as well as in a literary language, are influenced by other languages, and different words from these languages pass into its vocabulary. This is largely due to the geographical conditions of the region to which the dialect and accent belong. That is, it includes words taken from the languages that live in the neighborhood of the region and are historically the most communicated by the people that such words entered Nakhchivan dialects and accents mostly from arabic-persian languages. Such words are often pronounced in accordance with the internal rules of the language. The article notes that The widespread introduction of arabic and persian words into our language and dialects weakened somewhat in the late eighteenth and early nineteenth centuries, and later gave way to words of Russian-European origin.

KEYWORDS

dialect and accent, lexicon, derived words, words of arabic-persian origin

ARTICLE HISTORY

Received: 21.10.2021

Accepted: 28.10.2021

Giriş / Introduction

Dünya dillərinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyəti və qrammatik quruluşu vardır. Buna görə də başqa dillərdən dilimizə keçən sözlər, eyni zamanda həmin dilin dialekt və şivələri bu prosesdə sözü özünün həm fonetik, həm də qrammatik quruluşuna uyğunlaşdırır. Ümumiyyətlə, alınma sözlərin bir qismi əvvəlki formasını saxlasa da, əksəriyyəti daxil olduğu dilin qaydaları əsasında dəyişərək yeni şəkllə düşür, daha doğrusu, daxil olduğu dilin qanunlarını qəbul edir. Uzun illər ədəbi dilimizin, o cümlədən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində, eyni zamanda əsas lüğət fondunda sabitləşən bir çox alınma sözlər bu dilin fonetik və qrammatik qayda-qanunlarını qəbul edərək, həm mənə, həm də tələffüz baxımından öz yadlığını itirmişlər. Bu isə hər şeydən əvvəl onunla izah olunur ki, Azərbaycan dilinin fonetik quruluşu öz sabitliyini qoruyaraq, dilə gələn yad sözləri öz tələffüz normalarına uyğunlaşdırır. Ümumiyyətlə, sözalma prosesində dilimizin tələblərinə uyğun gələn sözlər alındığı dildə olduğu şəkildə, yəni dəyişdirilmədən, eynilə mənimsənilir. Bunun əksinə olaraq, dilimizin qaydalarına uyğun olmayan sözlər isə dəyişdirilir.

Alınma sözlərin bir qismi tədricən ədəbi dildən çıxaraq, yalnız dialekt və şivələrdə işlənir. Bəzən isə, danışq dili vasitəsilə alınan söz ancaq dialektə qalaraq, ədəbi dilin lüğət tərkibinə keçə bilmir.

Ərəb-fars mənşəli sözlərin dilimizin, eyni zamanda dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibində geniş yer tutduğu artıq dilçilikdə məlumdur. Azərbaycanda uzun illər hakimiyyətdə olmuş Ərəb xilafəti bütün ölkəni ərəbləşdirməyə çalışmışdır. Azərbaycan xalqının mədəni həyatında ciddi dəyişiklik edən ərəb siyasəti onun dilinə, əlifbasına, eyni zamanda məişətinə də güclü təsir göstərmiş, dilimizin, o cümlədən dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə çox sayda ərəb mənşəli sözlər daxil olmuşdur. Məişətimizə daxil olan ərəb-fars mənşəli ifadələr dilimizin spesifik xüsusiyyətlərini qəbul etmişdir. Ümumiyyətlə, yalnız Azərbaycan dili və dialektləri üçün deyil, bütün dillər üçün xarakterik olan alınma sözlərin digər əsas xüsusiyyəti də ondan ibarətdir ki, o, öz həqiqi mənasından az və ya çox dərəcədə uzaqlaşaraq başqa mənə ifadə edir. Dialekt və şivələrimizə, o cümlədən Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibinə daxil olan ərəb-fars mənşəli sözlərin əsas xüsusiyyəti onların burada sabitləşərək vətəndaşlıq hüququ qazanmasıdır. Ona görə də belə sözləri əsl Azərbaycan sözlərindən ayırmaq bəzən çətinlik törədir. Bu xüsusiyyətə malik olan ərəb-fars mənşəli ifadələr zamanla dilimizin öz sözləri ilə qaynayıb-qarışmışdır.

Qeyd edək ki, İran dilləri türk dilləri ilə hələ erkən vaxtlardan qarşılıqlı əlaqələri olan Hind-Avropa dillərindəndir. Bir çox dilçilər Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələrinin ilk orta əsrlərdə başladığını qeyd edirlər [6, s.15]. Bu əlaqələrin qədim köklərə malik olduğunu göstərən faktlardan biri də, fars dilində Azərbaycan sözlərinin mövcudluğudur. Belə ki, bu dilin lüğət tərkibində, hətta bu gün dilimiz üçün arxaik olan bir sıra sözlər öz köhnə formasında saxlanılmışdır. “Qədim İran dilləri qrupuna aid edilən Avesta dilində də bir sıra türk mənşəli sözlərin işlənməsi bunu bir daha sübut edir” [6, s.19]. Xilafətin yürütdüyü ərəb siyasətinə qarşı Yaxın Şərqi xalqlarının mübarizəsi Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsi ilə nəticələndi. IX əsrdən etibarən, fars dili Yaxın Şərqdə geniş yayılmağa başladı. Bu dil Orta Asiyada, İranda və Azərbaycanda feodal saraylarında rəsmi dövlət dili və ədəbi dil kimi möhkəmləndi. Farsların min ildən artıq hökmranlığı dövründə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olan fars mənşəli sözlər leksikanın demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edirdi. Göstərilən dövrlərdə fars dilinin hegemon rol oynamasının əsas səbəblərindən biri də, farsların burada böyük nüfuz qazanması, o dövr üçün azərbaycanlıların özlərinə məxsus əlifbanın yoxluğu idi. Səfəvilər dövründə də Azərbaycan dilinin rəsmi dil hüququ tam olmamışdır. Çünki rəsmi dil dövlət dili olmaq deməkdir. Bir halda ki, Səfəvilər dövlətinin sarayında, idarələrdə, rəsmi yazışma işlərində ərəb və fars dilləri Azərbaycan dili ilə eyni dərəcədə işlədilmişdir, deməli, burada tamhüquqlu Azərbaycan dövlət dilindən danışmaq düzgün olmaz. Həmçinin qeyd etməliyik ki, hər hansı bir dilin rəsmi dövlət dili hüququnda olması, həmin dilin əsas təlim-təhsil vasitəsi və tədris dili olması deməkdir. Lakin məlum olduğu kimi, XVI əsrdə Azərbaycan dili belə bir hüquqa malik deyildi.

“Tarixi dəyişikliklər Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikasında müəyyən iz buraxmışdır ki, bunlar müxtəlif leksik qatlar şəklində şivələrin lüğət tərkibində özünü göstərir” [1, s.197]. Müqayisə etsək görərik ki, dilimizdə, o cümlədən dialekt və şivələrimizdə fars mənşəli sözlər ərəb mənşəli sözlərə nisbətən azlıq təşkil edir. Bunun əsas səbəbi ondadır ki, dinin möhkəm kök saldığı bir vaxtda fars dilində də dini termin və dinlə bağlı sözlər geniş şəkildə işlədilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, ərəb sözlərinin əksəriyyəti dilimizə fars dili və fars dilində yazıb-yaratmış azərbaycanlı müəlliflərin əsərləri vasitəsilə keçmişdir [6, s.17]. Bu sözlərin şivələrdən seçilmiş bir neçə nümunəsinə diqqət yetirək:

Bədnam etmək, beddam etmək – Naxçıvan dialekt və şivələrinin, demək olar ki, hamısında “adını biabır etmək” mənasında geniş şəkildə işlənir. Mənşəyinə görə fars dilinə məxsus olan bu sözə Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də rast

gəlmək mümkündür. Belə ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində də beddam “biabır, rüsvay”, beddam olmaq “biabır olmaq” formasında işlənən bu söz, fars dilindəki “bəd” və “nam”, “adı pisliyə çıxmış, pis ad qazanmış//biabır olmuş, rüsvay olmuş” sözünün təhrif olunmuş forması olub, dialekt variantıdır. Eyni zamanda, fars dilində “rüsvayçılıq, biabırçılıq” mənasında “bədnamı” sözü də işlədilir.

Bazburutdu – Naxçıvanın əksər rayonlarında bu söz “boy-buxunlu, görkəmli” mənasında işlənir. “Bazburt” sözü isə eyni zamanda “boy-buxun, qamət” deməkdir. Dialekt və şivələrimizin lüğət tərkibinə fars dilindən keçən və müəyyən dəyişikliyə uğrayan bu sözün kökü həmin dildə “bazu” şəklində işlənir və qolun çiyindən dirsəyə qədər olan hissəsi mənasını verir. Naxçıvan dialekt və şivələrində, o cümlədən Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu söz “bazi” formasında işlənərək, “cütün, kotanın ən uzun hissəsi, ana hissəni boyunduruqla birləşdirən ağacı” bildirir. “Bazburt” sözünün də, görünür, xalq dilində “görkəmli” mənasında işlənməsi təsadüfi deyildir. Belə ki, xalq qolu qüvvətli, qamətli insanları adlandırmaq üçün bu sözdən istifadə etmişdir. Eyni zamanda, fars dilində həmin söz məcazi mənada “qüdrət”, “əzəmət”, “qüvvə” anlamı da daşıyır. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrinin bir çoxunda da bu sözə “boy-buxun” mənasında “bazburt”, “gözəgəlimli”, “boy-buxunlu” mənasında “bazburtdu” variantında rast gəlirik.

Bəhrə – “keçmişdə məhsulun onda biri tutarında alınan vergi” mənasında Naxçıvanın Şahbuz və Culfa şivələrində işlənir. Bu söz də fars dilindən şivələrin lüğət tərkibinə keçmiş sözdür və alındığı dildə də eyni mənada, yəni “keçmişdə mülkədarların kəndlinin məhsulundan aldığı məhsulun yarısı və ya dördüdə biri tutarında pay” anlamında işlənməmişdir [7, s.32]. Bununla yanaşı, bu söz fars dilində “pay”, “hissə”, “fayda”, “nəticə”, “qazanc”, “məhsul” mənalarında da işlənir. Qeyd edək ki, ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizin də lüğət tərkibinə texnikanın inkişafı ilə əlaqədar hər gün yeni sözlər daxil olur. Bəzi əşya və məfhumlar tədricən məişətimizdən çıxdıqca, onların adları da özləri kimi köhnələrək, passiv fonda keçir ki, “bəhrə” də belə sözlərdəndir. Belə ki, bu söz vergi mənasında bu gün dialekt və şivələrimizdə demək olar ki, işlədilmir. Lakin həmin sözün dildə alınan digər mənaları bu gün də dilimizdə işlənməkdədir.

Bəsti, bərnə – “kiçik dolça” və ya “kiçik səhəng” mənasında işlədilir. Hələ qədim dövrlərdən ulu babalarımız təbiətin müxtəlif nemətlərindən ustalıqla istifadə edərək, məişətləri üçün əməli əhəmiyyətə malik olan bir çox əşyalar düzəltmiş və onlara ad vermişlər. Elə “bərnə” də Naxçıvan ərazisində yayılan qədim dulusçuluq sənətinin bir nümunəsidir. Gildən hazırlanan və məişətdə geniş işlənən bu qab səhəngə nisbətən kiçik olub, quruluş etibarilə də ondan fərqlənir. Bərnə dar boğazlı,

kiçik qulpludur. Onun ağzı möhkəm tıxacla bağlanır və suyu sərin saxlayır. Keçmiş zamanlarda əkinçiliklə məşğul olan yerli əhalinin əksəriyyətinin bərnisi var idi. Yüngül və rahat olduğu üçün qulpuna ip bağlayıb yanlarında gəzdirərdilər. Xüsusilə, biçinə, xırmana, bostana işləməyə gedən kəndlilər bərnidən çox istifadə edər, günün ən qızmar vaxtında işləyəndən sonra bərnidəki sudan içib sərinləndilər. İndi də Naxçıvan kəndlərinin bəzilərində qorunub saxlanan bu qədim saxsı qaba təsadüf olunur. Bu söz mənşəcə fars sözü olub, Şərqi Abşeron şivələrində “bəsti” variantında işlənir [9, s.56].

Dərbəçə – Naxçıvanın demək olar ki, bütün rayonlarında həyətin əsas, böyük qapısından əlavə kiçik bir qapısı da olur. Bu qapı xalq arasında dərbəçə adlandırılır. Bu, fars mənşəli sözdür və həmin dildə “kiçik qapı, qapıcıq” mənasında işlədilir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də bu sözə rast gəlmək mümkündür. Belə ki, Qərbi Azərbaycan şivələrində bu sözə “dərbəçə” variantında “həyət qapılarının ən kiçiyi, əldəqayıрма həyət qapısı” mənasında rast gəlik [4, s.124].

Kahal, kal – Naxçıvan dialekt və şivələrində “anlamaz, tərs” mənasında işlənir. Kahal ərəb mənşəli “kahil” sözünün dialektə fonetik cəhətdən dəyişilmiş formasıdır. Üslubi məqamdan və şivədəki tələffüzündən asılı olaraq, bu söz müxtəlif mənə çalarlığını bildirir. Söz Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində, o cümlədən Şərqi Abşeron, Dərələyəz, Vedi, Zəngibasar şivələrində “tərs, qanmaz, könülsüz” mənalarında, eyni zamanda “tənbəl adam” mənasında da işlədilir [2, s.265]. Naxçıvan dialekt və şivələrində isə bu sözə “tənbəllik” mənasında “kahıllıx” variantında rast gəlmək mümkündür.

Dilimizin lüğət tərkibinə və əsas lüğət fonduna daxil olan ərəb-fars mənşəli sözlər XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində bir qədər zəifləmiş, sonralar isə öz yerini rus-Avropa dillərindən keçən sözlərə vermişdir.

Azərbaycan dilinin qaydaları əsasında forma və məzmunca tam milliləşmiş alınma sözlərin əsl Azərbaycan sözləri deyil, ərəb və ya fars sözləri olduğunu ancaq etimoloji təhlil və müqayisəli-tarixi metod əsasında müəyyənləşdirmək mümkündür. Azərbaycanlaşmış ərəb mənşəli sözlərin spesifik xüsusiyyətlərini kökün strukturu, “kök samitlər” əsasında açmaq olar [4, s.27].

Bölgənin yerli sakinlərinin leksikasında oyun adları, xörək və başqa qida məhsullarının adları, toxuculuq, dülgərlik, quş adları, meyvəçilik və başqa sahələrə aid alınma söz və terminlərin də çox işləndiyini görmək mümkündür. Qeyd edək ki, dialekt və şivənin fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması işində materialın haradan və kimlərdən toplanmasının böyük əhəmiyyəti var. Mahmud Kaşğari yazırdı: “Ləhcə və şivələrin ən fəsihi bir lisandan başqa lisan bilməyən, farslarla qarışmayan, şəhərlərə

enmək adətində bulunmayan xalqlarda bulunur. İki lisanda qonuşan, şəhər xalqı ilə ixtilatda bulunan xalqların dilində rəkət, qarışıqlıq bulunur” [3, s.161]. Aparılan bu cür araşdırmalar həm də dialekt və şivələrimizin qədim dövrlərdəki mənzərəsini göz önündə canlandırır. Çünki tədqiqat zamanı elə sözlərə rast gəlirik ki, onlar ya müasir dövrümüzdə artıq işlədilmir, ya da işlənmə tezliyi azalaraq, tədricən arxaıkləşmişdir. Lakin dialekt və şivələrimizdə bu sözlərin istifadəsinə rast gəlinir. Bu qəbildən olan bəzi sözlərlə qədim abidələrimizdə, klassiklərimizin əsərlərində də qarşılaşıırıq. Həmin sözlər müasir ədəbi dilimizdə fərqli fonetik variantda istifadə olunur.

Nəticə / Conclusion

Ümumiyyətlə, Naxçıvan dialekt və şivələrinin leksikası kifayət qədərdir. Burada ədəbi dillə və digər qrup dialekt və şivələrlə həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər olduqca çoxdur. Buna görə də məhz ədəbi dilin təsiri altında dilçiliyin bu qolu istiqamətində inkişaf gedir, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi ədəbi dilin hesabına zənginləşir. Eyni zamanda, ədəbi dil də buradan bəhrələnərək, öz leksikonunu genişləndirir.

Naxçıvan dialekt və şivələrinin lüğət tərkibi digər dialekt və şivələrimizdə olduğu kimi, uzun əsrlərin məhsuludur və burada ana dilimizin keçdiyi tarixi inkişaf yolu, həyatı, məişəti ilə bağlı olan çox sayda köhnə söz və ifadələri müşahidə edirik ki, bunlar da dilimizin tarixini özündə əks etdirir. İnkişaf prosesində bu dilə, o cümlədən onun dialekt və şivələrinə alınma sözlərin daxil olması qaçılmazdır. Dillər qarşılıqlı ünsiyyət nəticəsində bir-birinin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bunun da geniş hal almasına, lazım olmayan sözlərin dilimizə kütləvi şəkildə keçməsinə yol vermək olmaz. Dilin zənginləşməsi onun öz daxili imkanları, dialekt və şivələr, o cümlədən qohum dillər hesabına da baş verə bilər ki, bu da dilin lazımsız yad ünsürlərlə çirklənməsinin qarşısını almağın ən yaxşı yoludur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. (1962). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 326 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti, 2 cildə, I c. (1999). Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları. 661 s.
3. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu şivələri. (1955). Bakı, Azərb. SSR EA nəşriyyatı. 264 s.
4. Bayramov İ. (2011). Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı, Elm və təhsil. 440 s.
5. Əzizov E. (1999). Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı. 354 s.
6. Tahirov İ. (2004). Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, Nurlan. 136 s.
7. Məzəmli F.İ. (2004). Azərbaycan dilində fars sözləri lüğəti. Bakı, Çıraq. 200 s.
8. Şirəliyev M. (1967). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, II nəşr. Bakı, Maarif. 421 s.
9. Vəliyeva G.Q. (2001). Şərqi Abşeron şivələrinin leksikası. Bakı, Elm. 167 s.

Fonetika. Yeni tədqiqatlar

Nabatəli Qulamoğlu

DİM yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə yenicə çapdan çıxmış “Müasir Azərbaycan dili” kitabı qismən təhlil edilmişdir. Təhlil prosesində əsas diqqət funksional fonetikaya yönəlmişdir, çünki bu sahə geniş araşdırma tələb edir. Məqalədə həmçinin müəlliflərin fonetika elminə fərqli aspektlərdən yanaşıldığı qeyd edilib. İlk növbədə, fonetika elmini təşkil edən seqmentlər arasındakı bağlılığa önəm verilib. Çünki artikulyar və akustik fonetikanı geniş araşdırmadan funksional fonetika təhlil edilə bilməz.

Məqalədə Azərbaycan fonoloqlarının elmi araşdırmaları təhlil edilmiş və bu elmi tapıntıların böyük zəhmət hesabına ərsəyə gəldiyi vurğulanmışdır. Həmçinin funksional fonetika sahəsində çalışan alimlərin Azərbaycan dilinin özəlliklərini nəzərə alması da diqqətdən yayınmamışdır.

AÇAR SÖZLƏR

fonetika, fonologiya, fonem, allofon, səs tipləri

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib: 19.11.2021

qəbul edilib: 26.11.2021

MƏQALƏNİ ÇAPA MƏSLƏHƏT BİLƏN

Filologiya elmləri
doktoru, professor İsmayıl
Kazımov.

Phonetics. New research

Nabatali Gulamoghlu

Member of the Public Council under the State Examination Center, education expert.

Azerbaijan. E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

ABSTRACT

The article partially analyzed the book "Modern Azerbaijani Language". The focus is on functional phonetics, as this area requires extensive study. It was noted that the authors approach the science of phonetics in various aspects. First of all, more attention is paid to the relationship between the segments that make up the science of phonetics. The fact is that without a wide study of articular and acoustic phonetics, it is impossible to analyze functional phonetics.

The article contains enough scientific finds of Azerbaijani phonologists. It is emphasized that such scientific finds are formed into the cost of hard work. It is possible that our scientists working in the field of functional phonetics take into account the peculiarities of the Azerbaijani language.

KEYWORDS

phonetics, phonology,
phoneme, allophone,
sound types

ARTICLE HISTORY

Received: 19.11.2021

Accepted: 26.11.2021

Giriş / Introduction

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu tərəfindən hazırlanmış “Müasir Azərbaycan dili (Fonetika və fonologiya)” kitabı 2019-cu ildə “Elm” nəşriyyatında nəşr edilmişdir. Bu, 50 il bundan əvvəl yazılmış 90 səhifədən ibarət dörd cildlik akademik qrammatikanın I cildidir. Yeni dərc edilmiş cildə fonetika və fonologiya sahəsində yeni araşdırmalar öz əksini tapmışdır. Kitabın məzmunu ilə ümumi tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, dilçilik sahəsində daha bir uğurlu addım irəliləyib atılmışdır. Adətən, ağır zehni əmək tələb edən işlərin öhdəsindən gəlmək üçün elmi müəssisələr öz əməkdaşlarını səfərbər edir. Bu kitabda isə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun əməkdaşları ilə bərabər, linqvistik sahəsində dəsti-xətti olan alimlərin düşüncə və yanaşmalarının da şahidi oluruq. Bu isə, əsas yeniliklərdən biri hesab olunur.

Elmi məqalələrin ardıcıl və sistemativ təqdimatı elmi əsər haqqında yığcam məlumat əldə etməyə kömək edir. Bu cəhətdən, professor Qəzənfər Kazımovun dilimizin fonetik strukturunun tədqiqi haqqında araşdırmaları xüsusi önəm kəsb edir. Tədqiqatda vahid etnogenezin təşəkkül dövrü, Azərbaycan dilinin geniş coğrafiyası, formalaşma tarixi, “türk” sözünün etimologiyası və digər vacib məsələlər öz əksini tapmışdır. Müəllif “Azərbaycan” sözünün evolyusiyası haqqında müfəssəl məlumat verərək, bunu təkzibolunmaz faktlarla zənginləşdirmişdir. Bununla da, Azərbaycan türklərinin mənşəyi barədə bilərəkdən verilmiş yanlış məlumatlar elmi əsaslara söykənərək təkzib edilmişdir. Əlbəttə, belə olan halda tədqiqat işinin dəyəri dilçilik sərhədlərini aşır, çünki söhbət bir millətin şanlı tarixini doğru təqdim etməkdən gedir. Maraqlı məqamlardan biri də, məhz Azərbaycan dilinin adı ilə bağlı mübahisələrin siyasi aspektdən təhlil edilməsidir. Araşdırmalardan məlum olur ki, qısa zaman kəsiyində dilimizin adının üç dəfə dəyişdirilməsi də məhz bununla bağlıdır.

Biz bu nəşrdə fonetikanın müxtəlif müstəvilərdən öyrənilməsinin şahidi oluruq. Təbii ki, hər mövzu ilə əlaqəli fikir söyləmək imkan xaricindədir. Kitabda dilçi-alimlərimizin fonologiya haqqında fikir və mülahizələri diqqət cəlb edir, çünki bu, bütün dillər üçün ən ağırlı və mübahisəli məsələdir. Funksional fonetika barədə professorlar İ.Kazımov, F.Veysəlli, Q.Məşədiyev və dosent E.Abişovun düşüncələri maraqlıdır.

Təqdirəlayiq haldır ki, müəlliflər Azərbaycan dilinin fonetikasını müxtəlif aspektlərdən öyrənmişlər. Tədqiqat işində fərqli baxışların yer almasını da yeniliklər sırasına daxil etmək olar, çünki yalnız müxtəlif yanaşmaları emal etdikdən sonra düzgün elmi nəticə çıxarmaq mümkündür. Araşdırmalar göstərir ki, dilimizin fonetik

sistemi ənənəvi qaydada təhlil edilmiş, danışığ səsleri həm artikulyar, həm fizioloji, həm də sosial aspektlərdən təhlil edilərək, oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Düzdür, bəzi dilçi-alimlər fonologiyayı fonetikadan ayırmağı, onu dilçilik elminin özünəməxsus sahəsi kimi öyrənməyi təklif etmişlər, amma onların böyük əksəriyyəti danışığ səslerinin fizioloji və sosial təbiəti arasında sıx əlaqə olduğunu diqqətə çatdırmaqla, fonologiya və fonetikanın birgə öyrənilməsini daha doğru hesab etmişlər. Hər hansı bir fonemi təmsil edən danışığ səsini təqdim edərkən, ilk növbədə, onu digər səslərdən fərqləndirən artikulyar və akustik xüsusiyyətləri önə çəkirik. Bundan sonra isə həmin səsə funksional keyfiyyətinə nəzər salırıq. Beləliklə, hər hansı bir danışığ səsənin təsvirində akustik, artikulyar və fonematik aspektin bir-birindən ayrılmaz olduğunu görürük. Digər tərəfdən, dilin fonetik aspekti fonematik aspektdən asılıdır. Belə ki, məşhur bir ifadədə deyildiyi kimi, “bütün yollar Romaya aparır”, yəni danışığ səslerinin hər bir detalının öyrənilməsi son nəticədə dilin əsas fəlsəfəsinə xidmət edir. Bu da dilin ünsiyyət vasitəsi olma funksiyasının yerinə yetirilməsi deməkdir.

Danışığ səslerinin müxtəlif aspektlərdən öyrənilməsi prof. F.Veysəllinin “Azərbaycan dilinin funksional fonetika və fonologiyası” adlı tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Düzdür, başlıqda müəyyən təkrara yol verilmişdir, çünki “funksional fonetika” ilə “fonologiya” eyni anlayışlardır. Güman edirik ki, bu, diqqətsizliyin nəticəsidir.

Danışığ səslerini əhatəli şəkildə təsvir etmək üçün, bəlkə də bir insan ömrü kifayət etməz. Rus dilinin fonetikasını ilə aparılan uğurlu müqayisələr bir sıra yeniliklərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur:

- Hər şeydən əvvəl, müəllif dilimizin özəl xüsusiyyətlərinə istinad edərək, fonemə yeni tərif vermişdir [1, s.228]. Bu tərifdə başlıca yenilik ondan ibarətdir ki, dilçi-alim fonemi struktur baxımdan bölünən, xətti baxımdan isə özündən kiçik hissələrə bölünə bilməyən dil vahidi hesab edir.
- Tədqiqat işində Azərbaycan dili fonologiyasının mübahisəli məsələləri öz əksini tapmışdır. Məqalədə qeyd edildiyi kimi, mübahisəli məsələlər ya əcnəbi, ya da dialekt sözlərin səs tərkibi ilə bağlıdır.
- Diqqətəlayiq hallardan biri də budur ki, prof. F.Veysəlli danışığ səslerini lazımı səviyyədə təhlil etmək üçün dildə kombinator və mövqe dəyişmələrini araşdırmışdır. Bu məsələ fonetika elmi üçün fundamental xarakter daşıyır, lakin bir çox dilçilər məlum dəyişmələrin fərqləndirilməsinə diqqət yetirmirlər. Hal-hazırda əksər sözlərin tələffüzü ilə bağlı mübahisələrin kökündə məhz kombinator və mövqe dəyişmələrini fərqləndirməmək dayanır.

• Moskva fonologiya məktəbinin (MFM) nümayəndələri hesab edirlər ki, /ɪ/ fonem deyil, o, /i/ foneminin variantıdır, çünki həmin səslərdən istifadə pozisiyadan asılıdır. Güman etmək olar ki, Azərbaycan dilindəki /ɪ/ fonemini rus dilindəki oxşar səslə müqayisə etmək o qədər də doğru deyil. Amma bəzi dilçi-alimlərin arqumentlərini Azərbaycan dili üçün də keçərli hesab etmək olar. Belə ki, hər iki dildə /ɪ/ fonemi ilə başlayan söz yoxdur. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan dilində /ɪ/ fonemi sözü fərqləndirə bilir (müqayisə et: [aşıq] – [aşıq]). Bu cəhətdən F.Veysəllinin /ɪ/ fonemini müstəqil hesab etməsi, fikrimizcə, doğru yanaşmadır və onu da yeniliklər sırasına aid etmək olar.

Yuxarıda söylənilən müsbət hallarla yanaşı, tədqiqatçıların diqqətindən yayınan bəzi məsələlər də vardır. Hər şeydən əvvəl, müəlliflər dilçi-alim, professor Ə.Dəmirçizadənin fonetika haqqında düşüncələrinə əsaslanmışlar. Elmi məqalələrdə qeyd olunmamasına baxmayaraq, fonem haqqında nəzəriyyə dilçiliyimizə rus dilindən gəlmişdir. Fonologiyanın tədqiqi üçün rus dilində zəngin material vardır. Funksional fonetikanın öyrənilməsi problematik olduğu üçün rus alimləri iki cəbhəyə ayrılmışlar: Leningrad fonologiya məktəbi (LFM) və Moskva fonologiya məktəbi (MFM). “Fonem” anlayışına yanaşmada vaxtilə bu iki məktəb arasında ciddi fikir ayrılıqları mövcud olmuş və qalmaqda da davam edir. Prof. Ə.Dəmirçizadənin fonoloji nəzəriyyəsi, əsasən, MFM-in müddəalarına istinad edir. Əlbəttə, biz o fikirdə deyilik ki, MFM-in mövqeyindən çıxış etmək doğrudur. Azərbaycan dilçiliyi üçün əsas məsələ dilimizin fonetik tərkibinin hansı məktəbin funksional fonetika nəzəriyyəsinə uyğun gəlməsindədir. Bəlkə də, alimlərimiz adı çəkilən fonologiya məktəblərindən heç birinin nəzəriyyəsini qəbul etməyib, tamamilə yeni yanaşma təqdim edərlər. Bu cəhətdən onların bir sıra məsələlərə münasibəti xüsusilə maraq doğurur:

• MFM-in davamçıları hesab edirlər ki, fonemlərin tərkibini müəyyən etmək üçün yalnız rus dilinə məxsus olan sözlərdən istifadə edilməlidir. LFM-in nümayəndələri isə fonemin tərkibini müəyyən etmək üçün həm milli, həm də əcnəbi sözlərdən istifadəni doğru hesab edirlər. F.Veysəllinin tədqiqatlarında əcnəbi sözlərdən geniş istifadə edilmişdir [1, s.229]. Problemə praktik yanaşdıqda müəlliflərə haqq qazandırmaq olar. Belə ki, rəsmi statistikaya görə, dilimizin lüğət fondunun 60 %-i milli sözlərdir. O zaman sual yaranır: Əgər bu qədər sözlər nəzərə alınmasa, funksional fonetikanı hansı baza əsasında qurmaq olar? Digər tərəfdən yanaşsaq, əcnəbi sözlərin bazası əsasında fonoloji nəzəriyyəni necə qurmaq olar? Axı dilimizdə tələffüz formaları diametral əks olan əcnəbi sözlər qrupu vardır. Belə çıxır ki, Azərbaycan dilinin funksional fonetikasi üç dilin (Azərbaycan, ərəb-fars və rus)

fonetik qanunları əsasında öyrənilməlidir. Deyək ki, [fanalogiya] sözünü funksional cəhətdən izah edərkən bildirməliyik ki, burada /o/ foneminin bir-birindən fərqli olan üç allofonu vardır, çünki tələffüz qaydasına görə, vurğudan əvvəlki 1-ci heca ilə 2-ci hecadakı sait fərqlidir. Vurğulu hecanın, eləcə də ondan əvvəlki iki hecanın saitləri /o/ fonemini təmsil edir. Məhz bu cəhətlər nəzərə alınmadığı üçün orfoepiya lüğətində bir-birinə diametral zidd olan hallarla da rastlaşırıq.

- Prof. F.Veysəlli yazır: “Bəzən elmi ədəbiyyatda yanlış olaraq elə fikir yürüdülmür ki, guya dildə iki cür səs var: məna fərqləndirən səslər, bunlara fonem deyirlər və məna fərqləndirməyən səslər, bunlara isə variantlar və ya allofonlar deyirlər. Bu, kökündən yanlış fikirdir. Dildə fonem olmayan səs yoxdur. Digər tərəfdən də elə bir səs yoxdur ki, o, hansısa bir fonemin təmsilçisi olmasın” [1, s.228].

“Dildəki səsləri məna yaradan və yaratmayan səslərə bölmək kökündən yanlışdır” və “dildə fonem olmayan səs yoxdur” hökmləri eyni səciyyə daşıyır, çünki fonemin əsas funksiyası diferensiasiya yaratmaqla məna çatdırmaq və bununla da ünsiyyət yaratmaqdır. Bu fikirləri qəbul edilməz hesab edərək, məsələyə iki aspektdən yanaşaq:

1. Danışiq səsləri saysız-hesabsız (hətta bunu da iddia edən dilçilər vardır) olmasa da, onların sayı çox olduğundan, bəzən bir-birindən fərqləndirmək olmur. Hər bir canlı kimi, insan da bənzərsiz anatomik fizioloji quruluşa malikdir. Gözümüzə eyni cür görünən qarışıqların belə bir-birindən fərqli xüsusiyyətləri mövcuddur. Buradan belə nəticə hasil olur ki, səsi tələffüz edən hər bir şəxs fərddir və onun danışiq üzvləri təbiətən fərqli olduğu üçün eynən onun kimi heç kim tələffüz edə bilməz. Bu barədə olan fikirləri vaxtilə dilçi-alimlər İ.A.Beduen de Kurtene və L.V.Şerba da təqdim etmişlər. L.V.Şerba belə müqayisə edir: “Hər bir tozağacı ayrıca götürüldükdə digərindən fərqlənir, amma bu, bizə onu deməyə əsas vermir ki, 1-ci tozağacı, 2-ci isə palıddır”.

Beləliklə, biz yalnız o səsləri qavrayırıq ki, həmin səslər tipikləşmiş olsun. Məhz buna görə də MFM-in nümayəndələri fonemi “səs tipi” kimi səciyyələndirirlər. Deyək ki, /r/ səsinin bir neçə formada pəltək tələffüzü vardır. Əslində, müəllif müxtəlif səslərin fərqli dillərdə keyfiyyət məsələsinə öteri toxunur. Amma konkret faktlar meydanda olmadığı üçün bu məsələ mücərrəd olaraq qalır. Tipikləşməmiş çoxsaylı səsləri ayırd edə bilmədiyimizdən, həmin səslər sözlərin fərqləndirilməsində heç bir rol oynaya bilmir. Aydın məsələdir ki, ayırd edə bilmədiyimiz səsə qiymət vermək də mümkün deyil.

2. Hər bir səs ayrı-ayrılıqda deyil, müqayisədə fonem kimi müəyyən edilə bilər. Deyək ki, “nar” və “dar” sözlərində iki fonem (/n/, /d/) vasitəsilə sözlər bir-birindən

fərqləndirilir. Digər səslərə mövcud kontekstdə fonem deyə bilmərik, çünki fonem özünü realizə etmək imkanı tapmayıb. Həmin səsləri fonem kimi tanımaq üçün ayrı fonem cərgəsi tələb olunur: [at] – [ot] (/a/ və /o/ fonemi), [qol] – [qor] (/l/ və/ r/ fonemi üçün). Düşünürük ki, mütəxəssislərimiz bu istiqamətdə yeni araşdırmalar apararaq, dilimizin fonoloji sistemində böyük töhfə verə bilərlər.

Prof. F.Veysəllinin toxunduğu məsələlər içərisində o da qeyd edilir ki, hər hansı bir səs öz keyfiyyətinə görə bir dildə əhəmiyyətsiz, digərində isə əhəmiyyətli sayıla bilər. Biz əhəmiyyətli dedikdə, səsin fonem rolunda çıxış etməsini, sözləri fərqləndirmək potensialının olmasını nəzərdə tuturuq. Təəssüf ki, söylənilən nəzəri məlumat praktik nümunələrlə möhkəmləndirilməmişdir. Deyək ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ləzgi dilində dodaqlanan samitlər sözləri bir-birindən fərqləndirmək xüsusiyyətinə malikdir. Belə bir nümunəyə nəzər salaq: [qor] və [qur] sözlərində /o/ və /u/ səsləri eyni əhatə dairəsində olduğuna görə ləzgi dilində sözləri fərqləndirmək üçün yeganə vasitə hesab edilir.

Dosent E.Abişov “Danışiq səsi və fonem anlayışı” adlı yazısında diqqəti fonemə verilmiş tərifi yönəltmişdir. Müəllif öz mülahizələrində dilçi-alimlərimiz A.Axundov və F.Veysəlliyə istinad etmişdir. Maraqlı doğuran məsələlərdən biri də, bu müəlliflərin “fonem” anlayışına Azərbaycan dilinin özəl xüsusiyyətləri baxımından qiymət vermələridir. E.Abişov Leninqrad fonologiya məktəbinin yaradıcısı L.V.Şerbadan sitat gətirərək, onu təhlil etməyə cəhd etmişdir. Həmin sitatda yazılır: “...biz görürük ki, canlı danışiqda bizim düşündüyümüzə xeyli artıq miqdarda cürbəcür səslər tələffüz olunur və bunlar da müəyyən dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirmək qabiliyyətinə malik olan, yəni insan ünsiyyəti məqsədinə xidmət edən, nisbətən böyük olmayan səs tiplərində birləşir. Ayrı-ayrı danışiq səsləri haqqında danışarkən elə bu səs tipləri nəzərdə tutulur. Biz onları fonem adlandırırıq” [1, s.320]. E.Abişov L.V.Şerbanın fikirləri ilə razı olmadığını bildirir və əks-argument kimi dilçi-alim A.Axundova istinad edir: “Göründüyü kimi, tədqiqatçı fərq qoymadan hər bir dildə sözləri və onların formalarını fərqləndirən və ünsiyyətə xidmət edən bütün səsləri fonem hesab edir” [1, s.320].

Bizə belə gəlir ki, müəllif L.V.Şerbanın dediklərini diqqətlə analiz etməmişdir. Sitatda rus alimi səs çoxluğundan danışsa da, yalnız səs tiplərinin ünsiyyətə xidmət etdiyini vurğulayır. L.V.Şerbanın fikirləri MFM-in fonemə verdiyi tərifdə belə öz əksini tapmışdır (fonem səs tipidir). A.Axundovun fikirlərinə əsaslanan müəllif hesab edir ki, fonem heç də sözləri və onun formalarını bir-birindən ayırmağa xidmət etmir, o, sözlərin və onların formalarının səs cildini dəyişdirir [1, s.320].

A.Axundov burada qeyri-müəyyən “ayırmaq” sözündən istifadə etmişdir. Əgər həmin söz məna fərqi ayırmaq mənasında işlənmişdirsə, o, heç də L.V.Şerbanın verdiyi tərifə zidd deyil. A.Axundovdan gətirilmiş növbəti fikir də bunu sübut edir: “Dil vəzifəsi olan danışiq səslərini, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini (belə dil vahidlərini morfem adlandırırlar) bir-birindən fərqləndirən danışiq səslərinə fonem deyilir”. A.Axundovun verdiyi tərifdə məşhur fonoloqların söylədiklərindən fərqli heç bir şey yoxdur. Əksinə, fonemə verilən konseptual tərifdə özünə yer tapmış xüsusiyyətlərdən biri burada yoxdur, yəni fonem söz, onun formalarını, morfemləri fərqləndirərkən onların eyniliyinə xələl gətirmir. Sadə şəkildə izah edək: [kənt] və [kəndə] sözlərində forma fərqləndirilmişdir. Biz hər iki sözdəki son samiti fərqli tələffüz etməyimizə baxmayaraq, bu tələffüz onların eyniliyinin, yəni |d| foneminin variantları olduğunu dərk etməkdə bizə mane olmur. Burada daha bir məqama diqqət etmək lazım gəlir. A.Axundovun dediyi “səs cildini dəyişmək” ifadəsi fonemi səsdən fərqləndirən kriteriya deyil, çünki fonem məzmunu (leksik və ya qrammatik) ifadə etmək üçündür. Məzmun və forma fəlsəfi kateqoriyadır, onlar bir-birindən ayrı təsəvvür edilə bilməz. Deməli, istənilən məzmunu ifadə etmək üçün formanın olması mütləqdir, bunu yenilik kimi qələmə vermək isə yanlışdır.

E.Abışov fonemin tərifindəki “məna fərqləndirir” ifadəsinin doğru olmadığını vurğulayır. Bununla da, müəllif fonemin səsdən fərqli olaraq sosial anlayış olduğunu inkar etmiş olur. Bu fikirlərin ardınca, yenidən A.Axundovdan məlum sitatı nümunə gətirir: “Dil vəzifəsi olan danışiq səslərini, yəni leksik və qrammatik mənası olan dil vahidlərini (belə dil vahidlərini morfem adlandırırlar) bir-birindən fərqləndirən danışiq səslərinə fonem deyilir” [1, s.320]. Burada da aydın görünür ki, fonem sözləri və ya onların formalarını bir-birindən fərqləndirir. Əgər bu baş vermirsə, insanlar bir-birini necə başa düşürlər? Ona görə də sosial xarakter fonemi fərqləndirən başlıca əlamətdir.

Tədqiqatda E.Abışov “danışiq səsləri və fonem arasındakı fərqi” olduğunu söyləsə də, bunun nədən ibarət olduğunu açmır. Təbii ki, fonem danışiq səsidir, amma hər danışiq səsi fonem ola bilmir. İki anlayış arasındakı münasibət məhz bundan ibarətdir. Danışiq səsi və səs tipi bir-birindən fərqlidir.

Tədqiqat işləri içərisində fonosintaksis mövzusunun təhlili də xüsusi maraq kəsb edir. Prof. İ.Kazımov “Sintaqm fonosintaksisin obyekt kimi” adlanan elmi araşdırmasını məhz bu problemə həsr etmişdir.

“Sintaqma” geniş anlayışdır. O, sintaksis, sinkretika və s. sözlərlə eyni kökdən hesab edilir. Bu sözlərin hamısını “birgə”, “birləşmə” mənaları bir-birinə yaxınlaşdırır.

Prof. İ.Kazımov İsveçrə dilçi-alimi F.de Sössürə istinad edərək, sintaqmatik fonetikanı Azərbaycan dilinin özünəməxsus keyfiyyətlərinə uyğun şəkildə təhlil etmiş, mövqe və kombinator səsdəyişmələr, onların növləri orijinal qaydada izah edilmişdir. Yazıda öz əksini tapmış yeniliklərdən biri də, cümlənin sintaqmalara ayrılmasında rol oynayan amillərin müəyyən edilməsidir. Ən başlıcası, müəllif sintaqmatik tərkibə fonosintaktik müstəvidən yanaşmışdır. O bildirmişdir ki, belə problemlə məsələlərə həm fonetika, həm də sintaksis qanunlarından yanaşmaq lazımdır.

Beləliklə, bir çox fərqli baxışları özündə əks etdirən “Müasir Azərbaycan dili” kitabında dilimizin fonoloji sisteminin öyrənilməsinə daha çox diqqət ayrılmışdır. Bu işə, günümüzün ən aktual məsələlərindən biri hesab edilir.

Nəticə / Conclusion

Dilin ictimai hadisə olması hamıya məlumdur. Deməli, zaman keçdikcə dil də inkişaf edir. Dilin inkişafı hərtərəfli baş verir. Bu, özünü həmin dilin səs sistemində, leksik tərkibində və qrammatik quruluşunda göstərir. Digər tərəfdən, dilçilik elminin müxtəlif sahələri yenilənir. Son zamanlar dilin insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olması funksiyasına xüsusi önəm verilir. O da məlumdur ki, indiyə kimi tədris proqramlarında qrammatik qaydaların mənimsənilməsinə daha çox diqqət yetirilib. Hazırda isə ümumtəhsil məktəblərində dil kommunikativ aspektdən öyrədilir. Mətnlər üzərində aparılan hərtərəfli təlim hərəkətlərini buna misal göstərmək olar. Bu cəhətdən, fonologiya elmi təkmilləşir, yenilənir, müxtəlif elmi baxışların emalı nəticəsində daha da mükəmməl bir sahəyə çevrilir. Məhz bu baxımdan da, “Müasir Azərbaycan dili (Fonetika və fonologiya)” kitabının əhəmiyyəti danılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Müasir Azərbaycan dili (Fonetika və fonologiya), I hissə. (2019). Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı, Elm. 733 s.
2. Бондарко Л.В., Л.А.Вербицкая., М.В.Гордина. (2004). Основы общей фонетики. Филологический факультет СПбГУ. Москва, Академия. 160 с.
3. Касаткин Л.Л. (2014). Современный русский язык: Фонетика. Москва, Академия. 256 с.
4. М.В.Панов. (1979). Современный русский язык. Фонетика. Москва, Высшая школа 2. 256 с.
5. Матусевич М.И. (1976). Современный русский язык: Фонетика. Москва, 288 с.
6. Шаманова М.В., Талицкая А.А. (2018). Фонетика русского языка. Исторический и синхронические аспекты (Учебное пособие). Ярославль, 103 с.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Xülasə» (Abstract), «Giriş» (Introduction) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Xülasə»də məqalənin əsas aspektləri qeyd edilməli, «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və ünvanı, elektron poçt ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- ✓ «Xülasə» (Azərbaycan və ingilis dillərində) eyni məzmununda olmaqla, təxminən 70-120 söz həcmində verilməlidir.
- ✓ «Açar sözlər» (Azərbaycan və ingilis dillərində) 3-5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman — 12 şriftində yığılmalı, intervalı – 1,15, həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklın altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Məmmədov A. Bakı, 2010] və ya [1, s.35] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətnə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərilməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərilməlidir. Mətnə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad:* Adilov M.İ., Həsənov İ.C. (2012). Qloballaşma və milli mədəni dəyərlər. Bakı, Elm. 476 s.

b) *Jurnallara istinad:* Cəfərov Y. (2020) Sosial medianın dil xüsusiyyətləri. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”. № 1, Bakı, Şərq-Qərb, s.11-26.

c) *Toplularda məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı, Şərq-Qərb, s.314-316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar:* Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, Elm. 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər:* Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР Б.И. 1988, № 4, s.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri:* İnternet səhifələrinə istinadlar tam göstərilməlidir. Məsələn: <http://www.tall.edu.az>

6) Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

7) Məqalə redaksiyaya 2 formada: ya elektron poçtla (tall@edu.gov.az), ya da məqalə çap formasında müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «*Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi*» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövri nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of "Abstract", "Introduction" and "Conclusion". The "Abstract" should mention the main aspects of the article, the "Introduction" should contain a thesis that will assert the main argument. In the "Conclusion" the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address and telephone number should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman — 12, interval – 1, 15, size 6-10 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as [Mammadov A. Baku, 2010] or [1, p.35], and finally numbered in alphabetical

order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the "Used Works or References" list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books*: Adilov M.I., Hasanov I.C. (2012). Globalization and national spiritual values. Baku, Science. 476 p.

b) *References to journals*: Jafarov Y. (2020) Language features of social media. "Teaching the Azerbaijani language and literature". №1, Baku, East-West, p.11-26.

c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku, East-West, p.314-316.

d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku, Science. 44 p.

e) *Copyright and Patents*: Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example: <http://www.tall.edu.az>

6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.

7) The article should be submitted to the editorial office in two forms: by e-mail (tall@edu.gov.az), or in printed form by the author of the article. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts (the author's name confidentiality is maintained) to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the *"Teaching of Azerbaijani language and literature"*. The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

*Технические требования к статьям опубликованным в журнале
«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «*Аннотация*» (Abstract), «*Введение*» (Introduction) и «*Заключение*» (Conclusion). В «*Аннотации*» должно указываться основные аспекты статьи, в «*Введении*» должно обосновываться актуальность темы, а «*Заключения*» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты и номер телефона автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, А4 (210x297 мм), Times New Roman — 12, интервал — 1, 15, объем 6-10 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.
- 4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Мамедов А. Баку, 2010] или [1, с.35] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т). При ссылке научных статей, симпозиумов, конференций, тезисов и других престижных К сведению авторов требования к рукописям научных мероприятий следует указывать название статьи, отчета или тезиса. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги:* Адилов М.И, Гасанов И.С. (2012). Глобализация и национальные духовные ценности. Баку, Наука. 476 с.

б) *Ссылка на журналы:* Керимова Ф. (2013). Необходимость использования современных методов обучения. Влияние реформирования контента на качество обучения. “Азербайджанская школа”. № 4, Баку, Эргунаш, с.28-31.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.):* «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку, Восток-Запад, с.314-316.

г) *Диссертации и авторефераты:* Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку, Наука, с.44.

д) *Авторские свидетельства и патенты:* Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с.50 Langsam M., Savoca A. С.L. Патент 4759776, США, 1988

е) *Ссылки на веб-страницы:* Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.tall.edu.az>

б) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим

надежным источникам написанном последние 5-10 лет.

7) Статья должна быть представлена в редакцию в двух формах: либо по электронной почте (*tall@edu.gov.az*), либо в печатном формате автором статьи. Подпись автора (ов) в оригинале обязательна.

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознкомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежит журналу *«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*. Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитатов можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этику авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

NOTES

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal “AFPolıqrAF” mətbbəsində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

Mətbəənin direktoru – Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor – Azər RƏSULOĞ
Dizayner – Məhiyəddin SEYİDOV

afpolıqraf@mail.ru | Tel.: +994 (12) 510 96 74
afpolıqraf@gmail.com | Mob.: +994 (50) 405 96 74

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri
Şerti çap vərəqi: 9,5
Formatı: 70x100 ¹/₁₆
Tiraj: 250